No. ३५१ / घ

Title काव्य प्रकाश टीका "श्लोक दीपिका"

Author गोविन्द ठक्कुर:

Extent ४८ पत्र Age सं. १७ ६८

Subject अलङ्कारशास्त्र

काव्यप्रकाशटीका
श्लोकदीपिका
रू ५१

५६ पन्नानि

८८

श्रीरघुनाथ

८०

॥ ई० ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ गच्छंतौ दधिभाजने सुमहती हस्तौ मम त्वं रुषः स्खलदंचलं नि
यमयेत्यभ्यर्थितो राधया ॥ स्पष्टे वाससि नीविविश्लथतया तस्याः परं व्यग्रतां पश्यन्व्यैपाल
चारुसास्मितमुखः पायात्स मायार्भकः ॥ १ काव्यप्रदीपेन हरेः प्रसादात्काव्यप्रकाशस्य वि
विच्य भावं ॥ तत्रत्यपद्येषु निगूढमर्थं गोविंदशर्मा प्रकटीकरोति ॥ २ ॥ यः कौमारेति ॥ कौमारं
नवयौवनं प्रथमभोगेन हृतवानिति कौमारहरः ॥ मालती वासंती ॥ चैत्रे जातीनामभावा
त् ॥ कदंबो धूलीकदंबो न्यकदंबस्य वसंते अभावात् ॥ प्रौढत्वमनिलस्य मनोरंजनादिप्रागल्भ्यं
तद्रुमंदले प्याविरुद्धं ॥ अस्मीत्यहमर्थकमव्ययं ॥ अन्यथा सा चेतितत्वाविधाने उद्देश्यानिर्दे

शाब्दसंगात् ॥ तत्रैवेति ॥ लीलाविधिरेवारोधोवेतसीतरुतलेषु त्रिष्वप्यन्वेति ॥ तेन सुरत
लीलाविधिरपि नान्यादृशो येनोपवृत्ता भेदेन पितत्रोत्कंठा स्यादिति व्यज्यते ॥ आत्मनः प्र
वृत्तिविशेषो वरू कालव्यवधानं वा रल्लकंठ्या विभावनीयं ॥ केचित्तु ॥ चैत्रे कदंबमा
लत्योरसंभवात्संगतिमपश्यंतश्चैत्रेत्यत्र भाद्रपदेति पाठं कल्पयंति ॥ तत्र वर्षर्त्तौ नदीनि
कुंजे सुरतारंभवर्णनदोषोऽभावनं यतः तदसत् ॥ कच्छनिकुंजे तदनौचित्येपि तीरनिकुंजे
ऽनौचित्याभावात् ॥ यथा ॥ मेघैर्मेदुरमित्यादौ चंडीदासस्तु वर्षर्तुवसंतयो द्वयोरपि
प्रायपद्यमत्राभिधानमेतान् चैत्रस्य पांसुकदंबमालत्योरसंभवाद्दोषइत्याहतेनिः ॥

शेषेति ॥ अत्रांतिकं समीपं ॥ अत्राधमत्वविशेषत्वं पत्न्यर्नीच समाह· तत्र विगीतकर्मका
रित्वं· तथा च पूर्वापर ॥ धानां त्वांतत्वादि दानीतेन [illegible]ती संभोग एव पर्यवस्यति । स धमपर
2 स्यष्व धान्यं· पदांतराणि लक्ष्यार्थत या प्रयुपपद्यमानानि· तत्साहित्येनैव तदत्युकूलार्थ
व्यंजकानि· ॥ तद्यथा· च्युतचंदनं न तु स्नातेति चंदनं स्तनयोस्तटं न तु निम्नोन्नतभागोपि·
निर्मृष्टरागोपि· निर्मृष्टरागो निःशेषतो मृष्टरागो न त्वीषत् ॥ ताहशम्याधरो न पुनरोष्टोपि
दूरमत्यर्थं न त्वंजनेन तु किंचिदित्या घप्युत्वं ॥ व्यंग्यपदे तेनान्यीत्यापि विधेयमेव ॥ पुलकश्चतत्र राम
अनुभूताद्भुतरसस्मरणात ॥ असंपूर्णेरतत्वादिलेके ॥ ग्रामतरुणमिति ॥ ग्रामतरुणं पश्वंत्सा २

स्तरुणप्रां मुखच्छायामलिना भवतीति संबंधः ॥ नामेति विशेषणेन निरंतरसंनिधाना
त्संकेतदानयोग्यतास्नेहातिशयो वर्ध्यते · देशांतरस्य तदसंभवात् · पश्यंत्या भवतीति
वर्तमाननिर्देशात्प्यां दर्शनमालिनीभावयोरविरामः सूच्यते · स्वच्छंदेति · मंदाकिनी वो म
दतां च्छह्नायभिंपाहितियोजना · छातं अल्पं ह्रस्वमिति कोचित् · दउरामेकः दीर्घाृति भावव
धानं तेन दीर्घत्वादरिद्रं लभ्यते · यद्वा दीर्घत्वतमेकं मंदाकिनीविशेषणं · अदरिद्रेत्यादि द्वि
तीयं · यद्वा · तत्रापि नाकारप्रश्लेषः ॥ दरिद्रत्वं च प्रवाहसंबंधात्तुच्छमूलतया ग्लानत्वं · वि
निर्गतमिति · पमिति ॥ प्रकृतं हयग्रीवं · यदृच्छया · स्वेच्छया अत्र वीररसलेपिउत्से स्तायामे

वकवेस्ताश्चर्यान्नीरसत्वमित्येके· अन्येतु स्वेत्तायामेव चमत्कारविश्रामोऽनुभवसिद्ध इतिर
२ रस्याचमत्कारकत्वपातपात्वमित्याहुः॥ इति श्रीगोविंदकृतायां श्लोकदीपिकायां प्रथमउ
ल्लासः॥ मा१ति॥ मातर्गृहोपकरणमद्य खलु नास्तीति अर्थित्वपा· तत्क्षणं किंकरणीयं एवमे
3 वनवासरास्ति एति· अत्र मातरित्यनेनादेशयोग्यत्वं तद्वचनस्यता च ध्वन्यते॥ गृहोपकरणमि
त्यवश्यकर्तव्यता· अद्येत्यनेनाद्येव कर्तव्यत्वं॥ खल्वित्यन्यथासिद्धिशंकानिरासः· तत्क्षणेत्यने
नप्रेरणं॥ एवेत्यनेन दिनावसाने त्वत्प्रेरणया अपि कुलांगनया मया न गंतव्यमिति त्वरया राम २
प्रेरयेति वा द्योत्यते· वाक्यार्थेन त्वत्र वैशिष्ट्याद्दस्याः स्वैरविहारित्वमिति· साहेति तिःसा

धयंतीसखिसुभगंत्तणेत्तणेइराणस्थिमत्कृते॰ सभ्रावस्नेहकरणीयसदृशांतावद्विरचितंत्वया
साधयंतीआत्मवशांकुर्वती॰ सहयंतीतिपाठेसाधयंतीत्येवार्थः॥सद्भावासाधुभावः सतोभा
वः॥ विदितापकारिभावांप्रत्येवंविदग्धचाटूक्तस्तुपपत्यासद्भावस्नेहस्यादिनाशत्रुत्वाचरण
रूपंशक्यविपरीतंलक्ष्यते॰ तेनचकामुकस्यापराधस्तत्संभोगमाख्यायते॥ममधरिन्मअइत्था
दोव्यंजनानंतरमपिनविरोधप्रतीतिः ग्रामबमणानिकुंजभ्रमणयोरविरोधात्॥इतित
ताभेदः॥३॥इति॰ ।३उप अपश्यपेत्यर्थेव्ययं॥पश्यनिश्चलनिस्पंदाविसिनीपत्रेराजतेबलाका॰
निर्मलमरकतभाजनोपरिस्थिताशांखशुक्तिरिव॰ चलनंर्शरारांक्रिमा॰ स्पंदस्त्ववयवक्रि

यास्यादि किंचिद्वलनइति धात्वनुसारात् ॥ यद्वा निश्चलेति कामुकसंबोधनं ज्ञनशंकयाऽनि
रुघोगि त्वमिति तस्यार्थः ॥ शंखमुक्तिः शंखघटितं शुक्तिकाकारं पात्रं ननु मुक्तास्तुक्तिः त
स्याम्वेतसाभावात् शंखशुक्तिपदस्य तत्रासामर्थ्यात् ॥ अत्राचेतनशंखमुक्तिदृष्टांते नाति
शोभाभावः तेन निर्जनत्वं गम्यते ॥ दोषप्रदीपे ॥ मुखं विकासितेति ॥ विकासः पुष्पधर्मः स्मितेऽ
नुपपन्नः तेनासंकुचितत्वसंबंधेन सातिशयत्वं लक्ष्यं सौरभादिव्यंग्यं वशीकरणं चेतन
धर्मः तेन स्वाधीनत्वं लक्ष्यते ॥ अभिमतविषयप्रकृतिः संबंधः ॥ स्वाधीनो ह्यभिमते ॥ प्रव राम
र्तते ॥ पूर्वं मोगध्यातस्य सर्वत्रवक्रताप्रेक्षितस्यासीत् ॥ इदानीं त्वभिमत एव त्वं चेतनप्रकर्षा ४

मिलापितं व्यंग्यं ॥ समुच्छलनं तु मूर्तधर्मः तेनानेन वाऽऽलंब्य लक्ष्यते ॥ [illegible] व्यपोह्य व्यपे
जकभावः संबंधः बहलं हि समुच्छलति सकलमनोहारकत्वं व्यंग्यं ॥ संस्थामर्यादा· तत्पा
लनं चेतनधर्मः ॥ तेनाधीरत्वं लक्ष्यं ॥ हेतुहेतुमद्भावः संबंधः पूर्वं मुग्धतयागुरुजनसंनि
धौ त्रपितमेव्यंगीकृतमप्यादमतिरासीत ॥ इदानीं तु मोग्ध्यं त्यक्त्वान्नतयाऽऽत्मानुरागाति
शयस्य व्यंग्यः ॥ मुकुलितत्वं पुष्पधर्मः तेन काठिन्यं लक्ष्यते· नितिविलावयवत्वं संबंधः क
ठिनं हि तन्नति· तद्वा उभिन्नत्वं लक्ष्यं आ ॥ लिंगनयोग्यत्वं व्यंग्यं ॥ उद्धुरत्वं उन्नरवत्वं चेतनध
र्मः तेनातिशयत्वं लक्ष्यं कार्यकारणभावः संबंधः रमणीयता व्यंग्या· मोदनं चेतनधर्मः

तेनानियंत्रितत्वं लक्ष्यं कार्यकारणभावः संबंधः मोदोस्मा नियंत्रितं करोति ॥ श्रीपरिचया
दिति ॥ उपदेवत्वं धर्मः तेनानियंत्रितत्वं लक्ष्यं ॥ सामान्यविशेषभावसंरूपत्वादुपदेशास्य
स्मृत्यादासेन शिक्षादानं व्यंग्यं स्वहृणीयता व्यंग्या तदभिधेयवस्तुस्फारं प्रकाशते एहहमेन्ने
ति । एतावन्मात्रस्तनी । एतावन्मात्राभ्यामक्षिपात्राभ्यां एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दि
वसैः ॥ अक्षिपत्राभ्यामित्युपलक्षणे तृतीया ॥ अत्र मुकुलीकरणप्रसारणप्रमाणरूपह राम
स्तचेष्टात्मकेनाभिनयेन स्तनादीनां परिमाणविशेषाभावे तावन्मात्रादयः शब्दा नियं ५
त्रिताभिधानशक्तयः महात्मन इति ॥ अत्र राजपक्षे महात्मनः समीचीनस्वरूपस्य ॥ दुरधिरो

हतनोः अनाभिभवनीयशरीरस्य। वंशः कुलं। शिलीमुखा नाराचाः गतिर्यानं अनु
पप्लुतानां गतिर्हितकर्त्रेति वा परवारणस्य शत्रुनिवारकस्य दानांबु दानानुगृहीतं
जलं करः पाणिः गजपक्षे तु भद्रो गजः जातिभेदः दुर्धिरोहतनोः दुःखाधिरोहतनोः अ
त्युच्चत्वात् विशालवंशोन्नतेः विशालं वंशवदुन्नतिर्यस्य। यद्वा। विशाला वंशास्य पृष्ठ
दंडस्य उन्नतिर्यस्य शिलीमुखाः भ्रमराः अनुपप्लुतगतेः अनुद्रुतगमनस्य। परवारण
स्य श्रेष्ठहस्तिनः दानांबु मदजलं करः शुंडादंडः राजा वाच्यो हस्ती प्रतीयमानः न चायं
श्लेषएव न तु व्यंजनेति वाच्यं यस्येति सर्वनामानुरोधेन प्रकरणापेक्षया द्वयोरेवाभिधा

यानियमनात्॥ तन्नियमनाभाव एव श्लेषांगीकारात् २ अइपिडुलामिति अतिपृथुलं
६ उत्तुङ्गं मंगहीलासमागतास्मि सारविलसितं श्रमस्वेदसलिलनिःश्वासनिःसहा वि
6. श्वासाभ्यामिलक्षणं॥ अइविडलामिति पाठे अतिविपुलामित्यर्थः कृतचौर्यरताप्राःसंगोपना
याभियत्तुक्तिः ऊँन्निद्दमिति॥ ओन्निद्दं दौर्बल्यं चिंता अलसत्वं सनिःश्वसितं मम मंद्भा
गिन्याः कृते सा रविलासमप्यहह परिभवति तु हेति द्वितीयां तमेव तु मा तु मेतं चेति च का
रात्॥ कृतकामुकसंभोगां दूतीं तृतीय पञ्चाङ्क्तिः तयाम्लतामिति॥ तयाम्लतामाकृष्टवस राम
नागृहीतकेशां अनुचितारंभो भवत्समाभावांगीकाररूपः ग्लिन्ने ग्लाने॥ खेदं मात्सर्यं ६

दृष्टैवैतत्॥ उषितमिमनेनसमानकर्तृकंसन्निधानात्तेनपंचानामपितद्दर्शनंलभ्यते
काश्चित्तु॰ भजतीतिक्रियासमानकर्तृकमित्याहुः॰ तद् आइति॰ तदाममगंडस्थलनिहितां
दृष्टिंनतयासित्वन्यत्रइदानीमेवाहृतोचकपोलेनसाहाष्टिः निमितांनिहितां तदेतियदा
साकामिनीमत्सन्निधावासीत् उद्देशोयमिति॰ उद्दिश्यतइत्युद्देशः॥ तथाचहरादेवविज
नेस्मादिश्यतेनत्वत्रागम्यतइतिनिर्जनत्वंव्यज्यते॰ कुंजोलकर्षःपुष्पादिसंभारःतेनांकुरितो
रमण्याविभ्रमोयत्रसइत्यनेनयासामपिनस्मारोद्रेकस्तासामप्यसौसमावहतीतिभव
त्याः॥ कामवैमुख्येदुरुत्तरंव्यसनंस्यादितिभावः॥ सुरतसुहृत्वंरवेदसरकतया॰ तन्वीति

कंदर्पवदनावशेनतनुतायोगिनी· तथाचैवं विधेसंभेदे वैमुख्येनाति कुपितेन मीनकेतुना
७ किं वा न विधेयमिति भावः ॥ कोन्ने इति ॥ उद्दामनार्दमानाः [illegible] भीगरहमरेसकले ह
णमात्रं यदि संध्यायां केवलं भवति न वा भवति विश्रामः अतार्द्दमनाः निःकरुणमनाः ते चा
भिभवादिव्याजालेवेनापि नावकाश इति ध्वन्यते· सअलंभ्मीसनेन सार्वकालिकां व्यग्रता·
सुख इति· ॥ अयते समागामिष्यति तव प्रियो यद्य हर मात्रेण एवमेव किमिति तिष्ठसि तत राम
सज्जयकरणीयं एवमेव तिष्ठ ममित्यर्थः ॥ अन्यत्र व्रजामिति· ॥ अस्मीसहमर्षकमव्ययं ७
अस्मदर्थकयोगएवचोत्तमपुरुषसाधुता भास्करस्त्वस्मीसहमथानुवादकं कल्याण

नां त्वमसीत्यत्र असीत्यस्यान्वमर्थानुवादकतावत्॥ तथा चाहमित्यस्याध्याहाराद्उत्तमपुरुषो
पपत्तिः॥ अर्थयोगेऽपि तत्साधुत्वेऽभवत्ययोगेऽपि मध्यमपुरुषयोग इत्याह गुरुअणेति गुरु
जनपरवशाप्रियसखि भण्णामितवमंदभागिनी अहं अघप्रवासं व्रजसि व्रज त्वमेव ज्ञानासिक
रणीयं अघेति॰ मधुसमय इत्यर्थः द्वारोपांतेति॥ द्वारोपांतनिरंतरे द्वारोपांतसान्निहिते घो
वास्यप्रसार्य॰ अन्योन्यासनेन स्व एकमालिंगनं ध्वनितं॥ आनीतमित्यादिना च गरुमागच्छेरिति॰
अधः क्षिप्रेत्यादिना सूर्यास्तमयकालः त्वत्ते शरीरकार्श्यमिति वा॰ वाचस्तत्रेत्यादिना कोलाहल
रहिते काले आगमनं संकोचित इत्यादिना पारितोषिकमालिंगनं व्यज्यते अत्राएस्येति॰॥

८ ध्वश्वरितात्राहं दिवसेष्वलोकया। मापथिकरा अंधशय्यापामावयो निषेत्स्यसि इदानीम
ज्ञा इतिपाठे यदिनिमज्ञा इतिपाठस्तदा रोत इत्यर्थः तु माज्जदिशायिष्टा इति। ३ नालेति तदाजा
यंते गुणाः यदाते सहृदयैर्गृह्यंते। रविकिरणानुगृहीतानि भवंति कमलानि कमलानि ४
९ नालेति॥ तदाजायंते गुणाः यदाते सहृदयैर्गृह्यंते। रविकिरणानुगृहीतानि भवंति कम
लानि कमलानि त्वामस्मीति अस्मीत्यहमर्थकमव्ययं उत्तमपुरुषोपपत्तिः प्रागेवोक्ता स राम ८
मवायः समूहः॥ आदाय गृहीत्वा॥ शेषं प्रदीपे॥ उपहृतमिति स्पष्टं अभिप्रायस्तु प्रदीपे
द्रष्टव्यमिति॥ सेयं बालेश्वरी मम लोचनगोचरं गतेति संबंधः॥ सुहृद्भेमाणसमूहं दृश्यमिति च

कारम्भांनु कैल्य कालता व्यक्तिः॥ विषदिति॥ अलिमालिनां त्रुगर्भशाळयोः कर्म धारया दनंत

रं मेघनस्तनं वरुत्रीहिः॥ मधुकरकोकिलेति॥ शावष्पिकोकिलामाघंतीति केचित् तद

नभ्युपगमेऽपि मधुकराएव कोकिलाइतिरूपकं यथावसंते कोकिलाः कांतिहेतवः तथे

दानीं मधुकराएवेति भावः॥ अभिनवांकुरेति॥ अभिनवांकुराएवांकः॥ चिह्नं पत्रएवं भूतः

दंशः पाषाणाविशायकठोरप्रदेशोयस्यांसेत्यके॰ अभिनवांकुरएवांकरंकोश्रंकार्यं स्वं

नः पाषाणाविदारकः पत्रस्तानयापीडाजनकत्वंभेदकत्वंवासाधर्म्यमितिसेके॰ परिमर्दिते

ति॰ क्रियानुसारिरसाधारणोपयोगिनीषु॰ करिदंतच्छदः छिन्नः करिदंतः कदमिहितोभा

वोऽभ्यवलद्वाष्पातइतिव्यापात॰ कपोलइतिजातावभिप्रायमेकवचनं॰ हराउक्तः॥ कामि
ति॰ विवलनं विपरीतमीलनं॰ तेन लज्जाव्यज्यते॥ स्फारस्तेन हर्षः॥ आरूढएव न कोपः॥ मूल
ता कोऽस्त्येनास्या कोपातिशयलक्षणं॥ वाष्पांवुनालयाप्येवंविधमाचरितं मया
पिकाऽस्मिन्याप्तो दमितेवें रूपः प्रसादः। चरणानतिव्यतिकर इति॥ चरणानते व्यतिक
रो यस्येति गमकत्वाद्बहुव्रीहिः॥ एवंचोव्यापारवाऽऽलम्बते तत्रचतुरं कुशलं॰ शून्यं वासगृ
हमिति॰॥ शनैरुत्थायेति संबंधः निर्वर्णनं दर्शनं॰ परिचुंबनं॥ आलोक्येति ल्यक्त्रियया
समानकर्तृकं॰ यद्यानुनयस्यंतर्भावित एव यथेमं गीक्रियते तदोते वासगृहमिति स्वचंद राम ९

नादिसंपात्तिः किंचिदपरकायेनशयनापरित्यागः ॥ शोन्ने रितसनेनस्मरिति पुनरुत्थानेकं
कणगादिरणकारेणविपतमतिद्राभगमीरुता ॥ सुचिरमितसनेनजागरणशंका ॥ नमे
सुतंनतुनमितेतितिः तेनलज्जपातयाविकलत्वंपथासुरवनमनेष्वशक्तिरिति ॥ सुचिरमि
तियावलज्जात्यागः संभोगस्वीकारस्वेसाधूहनीयं ॥ त्वंमुग्धासीति ॥ वीटिकावसनत्वंपि
सास्मितमुखीति ॥ ग्रामीणजनस्यसखीनापिकैव ॥ अलीकवचनंसुकः पानीयः सारिका
भाजयितव्येत्यादि ॥ शनैकेरितिहठेनैवनिर्याणेसख्यालज्जासंभावनाभीरुत्वमवगम्यते
वृमाद्रष्टेति ॥ प्रेमस्नेहः तदेवालोकनादिनाप्रकर्षनीतं प्रणयः सएवपरिचयातिशयेनव्यं

जनाद्रमोरागः॥ नपस्तेन्मयत्वमिति॰ यास्याशंकापरिकाल्पिता सख्यंतः करणस्पलयोवास्य
१० करणव्यापारेरोधीभवतीतिसंबंधः॥ अन्यत्रवृजतीति॰ नेष्टतिद्वेष्टी सर्थः। स्वातंमनः निशोतंग्र
हं॰ अंकविवर्त्तनंपार्श्वपरिवर्त्तनं॰ रत्नवर्त्तनव्यतिकरान्न्याम्नोतीति निद्राभितिक्वचित्पाठस्तत्रापि
10 विवर्त्तनंपार्श्वपरिवर्त्तनमेव॰ सापत्युरिति॰ सख्योपदेशः सखीभावेनोपदेशः तंविनातदभा
वादित्यर्थः॥ सविन्नमेति॥ सविभ्रमंयाअंगवलनायाश्चेक्तोक्तयः तेसंसूचनंमानप्रकाशमि राम
त्यर्थः। स्वच्छेरिति॥ कलत्नविरामेनाधिकं घोत्यते॰ केवलमेवत्यधयसमुदायः॥ अभ्यासामिरि १०
त्युपदेशोत्तरतीया॰ रानेदनं चोपलक्ष्यं अप्रवासोकोक्त्यादेश्चोपचारिकत्वतीया॰ प्रस्थानमि
ल

त्ति॰ प्रियसखेवेति॰ वचनादिविपरिणामेन सर्वत्र तृतीयांतेषु योजनं॰ गंतव्यमिति भावेतव्य
प्रत्ययः सार्थप्रयोगश्चिंत्यः जंतुसमूहएवतस्यशंकेः त्वामालिख्येति॥ कुपितस्य स्नेहि त्वोचित्या
त्तथानुरागेरिति विशेषनिर्देशः क्रूरःश्रेयो विघटनेजागुरुकः कृतांतो दैवमिति चंडीदासः न
न्वेवंविधिनाक्षणातस्यालिखितमेवकथमासीदिति॰॥ अत्र नव्याः॥ लिखनमपीष्टाविष
यतयैवयोजनीयं न तु निष्पन्नतयेत्याहुः॥ टीकाकृतस्तु॥ कथंचिल्लिखितायामाकृतौ पा
दपतनारंभे तत्कालीनतद्विलासविशेषानुस्मरणप्रदीपितशोकावेशवशप्रवृत्तै रश्रुभिः
पादपतनमात्रं प्रतिविहतमित्याहुः॥ यद्यप्यत्र पद्ये प्रबंधालोचनाद्उन्मादः प्रधानतया प्रती

११ यतेतथापाततोनतथापतीतिरिति॥ध्वन्यउदाहरणं॥अत्राकुंच्यपाणीमिति॥प्राहित
थ्रूलमिति प्राहितः सर्वदिग्प्रेरितः पतशालोयत्रतदितिक्रियाविशेषणं॥लामातस्त्वामिति
त्वामितासिगतासि॥त्वरितासीति पाठे तु त्र गंतव्यमातस्त्वरितासीति येनास्मानापेन
पातितवतीत्यर्थः विलपन्नामीश्वरीं पातिमत्तस्याक्रियं॥पातितोश्रानिरिति॥तेंगेत्रश
निरूपितोरुतवहः पतितः।अथवा पतितोश्चानिरिति सेकं वाक्यं॥रुतवहस्तेगे इति द्वीयं राम
यद्यपि सर्वे व यवाद्गधास्तथापि दृश्योलीलाविशेषस्याविश्वविलसतणस्यपूर्वमनुभवात ११
प्रदग्धेदशावितिविशेषतोदाहनिर्देशः॥घर्घरेत्यादि॥घर्घरारावमध्यपरुषाम्बेकरुणाम्बे

त्यर्थः ॥ हृतमनुमतामिति ॥ नरकारिणुएणास्याधोमिति संबंधिनि साहित्यं न तु कर्त्तरि । त्रिपुद
वीरेरक्तास्यनेत्रता न भवतीति ततो रौद्रस्य भेदः ॥ तद्राशति ॥ पुष्पादे[illegible] हप्पपतंतः सायकालज्ञा
मर्थात् मदीयां दधति पुष्पं तीत्यर्थः ॥ मनीवामं गेति ॥ पश्चादर्धं पश्चादर्धं निपातनात् बहु
तरं स्तोकमिति क्रियाविशेषणे उत्कसेति: प्रथमं कार्तिं जगध्वेत्यन्वयः कालाहूएकदा सर्वं
चर्म त्याजयितुं न शक्नोति किं तु किंचित् किंचित् तथा विधाय तज्जग्ध्वा परभागमुत्क्षिपतीति
उत्कसेत्युक्तस्त्येनेनोक्तं उत्सेध उच्चलता । स्फिचो करी पिंडाजंघो र्ध्वभागः ॥ उग्रपूतिनि उग्र
गंधि निष्प्रतरंकः प्रेतेषु मध्ये दरिद्रः स्यात् पुटं ॥ विषमं ॥ चित्रं महानिति । वतेति हर्षे श्लाघा

यांवाच्य विकारो विकारभावः ॥ अहो वेति ॥ भरिहादाघोर्द्वयोः समदर्शनं ॥ स्वैणं ॥ स्त्रीसमू
१२ हः ॥ यांती पाठे क्वचिदिसत्र कदेति पाठः ॥ तेन कदाकर्हीं त्विंभाषेतिं भविष्यति लङ् स्त्रमयः ॥
व्रपतइत्यनेन वचनानर्थकतयानामग्रहणे प्यस हि स्मुतेति व्यज्यते ॥ कंठकोणेति ॥ एकोण
12 एकादेशः ॥ हरत्पघमिति ॥ योग्यताइत्यसंपत्तिहेतुर्गुणयोगः ॥ आणेकोपेति ॥ जानेस्मण
मि ॥ स्फुमः कमिति ॥ विलेभेदत्तवान् ॥ एकेति ॥ पूर्णचंद्रापंचदशीराका· तरंगितविभ्रमभास्वं राम
यस्याः सातथा· स्वीकृतिः स्वाधीकरणं ॥ तस्याः सांडेति ॥ कृतदितितन्तुशंकणं ॥ एकास्मिन्नि १२
ति ॥ कोपपराङ्मुखलपितयेति कर्मधारयः ॥ सुप्तएवेति· ॥ प्रार्थनापराङ्मुखइत्यर्थः ॥ उत्सिक्त

स्येति॰ उत्से कोहंकारः॥ का कार्यमिति॥ देवयानीनाटके यथा तेरि पुसुक्तिरिति प्रवादः॥३
स्रास्यति॰ अत्र वाच्यपक्षे कालो वैरिसहर्ता यः करवालः॥ तत्र यन्महदंबुधाराजलं तस्य वा
हः॥ प्रसरणं तमुल्लास्यतीति तत्क्षणी कत्यये न देवेन राज्ञा धाराजलैः खड्गधाराकां स्मारणे संग्रा
मे शत्रूणां सकलएव प्रतापः शामितिः यद्वा करवालएवांबुवाहः॥ अंबुधाराजलं वहतीति व्यु
त्पत्तेः॥ प्रतीयमानपक्षे तु कालकरः श्यामकांतिः वालो नूतनः॥ महांबुवाहो महामेघः॥ त
मुल्लास्यव्यक्तीकत्य देवेनेंद्रेण धाराजलैः धारारूपैस्तोयैः रिपूणां जलस्पशत्रूणां तेजसां प्र
तापः प्रकृष्टतापः शामितः॥ अत्र रणनं रणः शब्दः तेजो विषयजलकोलाहलरूपः॥ तस्मि

न्सतीत्पर्थः इति चंडीदासः तिग्मरुचेरितिः तिग्मः खलेषु रुचिरः सुजनेषु प्रतापो दंडः आदि जनि
१३ तं तेजो यस्य स तथा विधुरारण्यं शत्रूणां निशाकृत् महांधकारकर्त्ताः विभोः स्वामिनः मधुराच
ष्टा यस्य स तथा मतिर्बुद्धिः ॥ मानतश्चित्तमुन्नतिः तयोः शत्रुत्वेन वर्त्तिर्यस्य स तथाः प्रतिपदं प्रति
13 स्थानं पक्षाणां मालीयानामरण्यानीरिति विमाहितो येन विरोधवान् · विरोधपक्षेतु · तिग्मरुचिः सू
र्यः प्रतापः विधुश्चंद्रो निशाकृत ॥ मधुर्वसंतो लीलः लीलारहितः मतिमान् तत्त्वज्ञानीः तत्त्वेन नवर्त्त
त इति ॥ प्रतिपक्षपमातिथिः अपक्षाणामणीः पक्षस्यादिभूतानेति · अभितः सामित इतिः संग्रामा राम
त्वापेरुत्कर्षैरमितः परिमितत्वरहितः साधुयशोभिश्च सहितः स्त्वं · असतामहितासीसन्नयः ॥ १३

यद्वा॰ तदृशोत्कोर्षे हर्षेद इति संबंधः। विरोधपक्षे॰ आमितोमितरहितः समितामिनसाहितः॥ अहि
तोहितरहितः साहितोहितसाहित इति॰। निरूपादनेति॰ उपादानेन संभार उपकरणसमूहः। चित्रं
नानाकारं॰ कलाचंद्रस्य षोडशो भागः। पक्षे। चित्रं आलेख्यं कलाकौशलं॰ पंथिय इति॰ पाथिकान
त्रपस्तरोऽस्मिन्ननारूपस्थले ग्रामे॰ उन्नतपयोधरो ग्रीष्मपादिवससि॰ तदावस॰ व्यंग्यपक्षे तु
पयोधर इति स्तनौ॰ प्रतीयमाने तु मेघा इति॰ प्रस्तरः शास्तरतं काशादिलक्ष्यः प्रस्तरस्थल इ
सनेनात्र शय्याये सापिनास्तीति। व्यज्यते॰ उदार उत्कटः॥ अनुदारोऽनुगतदारः मउदारो यस्मा
दितिवा॰ पक्षे॰ अउदारनुदारान्यः॥ अलसशिरोमणि रिति॰ अलसशिरोमणिः धूर्त्तानामग्रणीः

वृत्री धनसमृद्धिमयः॥ इति जल्पितेन नागीवकुल्लावलोचना जाता॰ अलसोत्पत्रनु गंतुमिष्टुः

२८ आतिधर्त्तः संभोगेनातप्तः धनिकलेननाधनदाता। धन्यासीति॰ प्रियसंगमेचाटुकशतानी सन्व

पः श्रेशपपलात्रविवक्षमावाचाशरीरस्पर्शस्पाविवत्तणातशफमीसत्रशपउपलंभनइसने

नात्मनेपदाभावः॥ दर्पी॰ धेति॰ यस्यगंधमाघ्रायान्येहस्तिनः पलायंतेसगंधगजः संक्रांति

रामे निघृति॥ कुंभस्थेसंक्रांत्मानिभ्रमायत्ते यछोणितं तेनशोणशोचिरिसर्थः॥ कषायोलोहितः रम

णाटकांतेति॥ अत्रादि शयोक्ति विरोधशद्वनोक्तातन्मूलत्वात॥ कैलासस्येति॰ प्रावणपुलि २८

नेइतिरूपकंपुलिनेपिविससंभवात्स्न्रवणतरइसर्थइतिकेचित॥ केसेसुइति॰ केशोषुवला

त्कारेण तेन तथा समरे जयश्रीर्गृहीता यथा कंदराभिर्विधरास्तस्य हठ कंठे स्थापिताः त
स्य विधुरा वैरिण इत्यर्थः कंठस्य च संनिवेशो सर्थः॥ गाढालिंगनेति । गाढालिंगनरभसोद्यतेदयि
तलघुसमयसरतिमनाश्चिन्त्यमानः पीडनभीत इव हृदयात् मूलेलग्न इति पाठे युक्तः॥ जाठ
राग्निति । पास्य विरमिव हसंती कविवदनांबुरुहं वचविनिवेश्या दर्शयति भुवनमंडलम
न्यादेवता जयति सा वाणी॥ स्थलचिरं बलाणी। झेलंका। गिरीति॥ येलका गिरिमेखलासु
सुरखलिताः संभोगाखिन्ना रगीस्फारोसु ष्ठफणावलीकवलनेषु प्रादरि इत्वं॥ तेइदानीं
मलयानिला विरहिणीनिश्वाससंपर्केण जाता सरितामिशुलेपि वहलास्तारुण्यपूर्णाइ

व॰ सहीति॰ वस्त्विविरचय्यमानस्यममधीरत्वेनावकाशं प्रियदर्शीमाविश्यं खलत्वदेणोसहस्रे
१५ तितेनापसृतं ॥ कोनुकोनुरणतामरणाइतिकेचित्॰ इदं चाविहलं खण्डेति पाठे॰ विहलनामिति
पाठे तु विह्वलत्वदलणाइत्यर्थः ॥ आ आ रेति॥ आर्द्राईकरजरदनक्षतैस्तवलोचनयोर्ममदत्तो
15 रक्तां सुकः प्रसादः कोपेन पुनः इमेनाक्रांते ॥ अत्र तवक्षतैः र्यमदर्शनपर्यादत्त इति संबंधः ॥ म
हिलासहस्रभरितेतव हृदये सुभगसावमान्नीवर्दिवसमननन्यकर्मागंतन्वमपितनयति॰
अतं द्रवद्राभरणेति वंद्रः कर्पूरं माशीचासमुत्सहर्षा ॥ दीपितमन्मयादीपितकंदर्पा॰ पक्षेसमु राम
दावुपसमैतारकालिकनीनिकानदंत्रंर ॥ स्यपांमानता। पिकाविशेषोरात्रिम्ध ॥ चंद्रशब्दस्यपरि १५

रत्नसहृतपासमुद्गीपितेस्याेदेस्त्नत्नसहृतयाचोभयपश्चात्क्तेमूलता॰यस्यमित्राणीति॰पादत्रयेऽपि
नायकस्य६८प्रकृतिकलंव्यंग्यं॰लक्षणायांसामान्यविशेषभावःसंबंधःखलेति।खलेति।खलस्य
व्यवहाराद्दृश्यंतेदारुणायघापितयाधीराणांहृदयवस्यवहुमतानखलु॥व्यवसायामुखंति॰
दारुणारखप्रतिबंधकाःहृदयमेववपस्याहृदयवैस्यः।तेनवहुमताःअनुमोदिताः।लावण्यमिति
सर्वावयवगताविशेषोलावण्यंघ्रसेकावयवसंस्थानंसौभाग्यं॰कांतिःरूपंवर्णविशेषः॥
मुग्धेमुग्धतयेति॰धृतिंविधानधैर्यग्रहणेनत्यर्थः॥रुधिरविसरेति॰विसरःसमूहः॥विरंकंकपा
तपालिका॰मुक्तिमुक्तीति॰सदागमःसन्नागमोवेदःसतेवलक्षमस्यागमम्य तत्रवेदपक्षेमुक्तिर्मो

१६ गो मुक्तिः कैवल्यं॥ एकांतेन नियमेन समादेशो उपदेशो तत्परः तत्संगपक्षे· मुक्तिर्मार्गः मुक्तिः वि
रहादि दुखत्यागः एकांतैस्य संकेतस्थानस्य समादेशनेन तत्परः सायां स्नानमिति॥ अमितावहि
ंतम्येत्यर्थः॥ अधुनापूर्वं तु न कदाचिदपि तवेहशी क्रांतिरभूदितिशेषः व्यतिकारः पुनः पुनः
प्रवृत्तिः॥ तदवाप्नोति॥ जगन्मूर्ति श्रीहरूपं· निरुच्छ्वासतयेति॥ नास्य प्राणाः समुत्क्रामंत्यत्रैव सम
वनीयंत इति श्रुतेः मोक्षकालेपि निरुच्छ्वासता· क्षणदासाविति· क्षणदे तस्य क्षणदाभिन्ने
र्थे विरोधः॥ अनुत्सवदेत्यर्थे विरोधः॥ एवमव नमिति॥ वनभिन्नं रक्षणं च॥ अव्यसनं व्यसन राम
भिन्नं अवीनां मेषाणां मनं प्रेरणं च· यद्वा असनं· इतस्ततो भ्रामणं व्यसनं कौतुकं॥ पराङ्मुखं वि १६

विपरीतं तु हे वल्लहस्से ति॥ तव वल्लभस्य प्रभाते आसीदधरो म्लानकमलदलं। तेन वव धन्या लाकरोति वदनं महीसंमुखं॥ गोसम्मीति प्रभाते देशी। दलो इति पुस्कं॥ प्राक्रतेलिंगानियमात्। राईसु इति। रात्रिषु चंद्रधवलासु ललितमास्फाल्य यश्चायं एकछत्रामिव करोति भुवनराज्यं धिष्ठं भ्रममाणः य इति स्मरप्रकृतः प्रकाशते स्य इति पंचमी निर्धारणे मानुशासनसिद्धेति येषाम सो स्यरो राजा तेभ्यस्तानूप्रतियस्त दादेशः तस्य रोऽसुखेन कश्चिदिसर्थ इति चंडीदास। अन्येतु। पंचमी विभक्ते इति सूत्रेण निर्धारणे एवं पंचमी॥ निश्चलं गोनिशीतशरधिपात्र्यं यं मम निशीतः शर इति पाञ्जुष्टिः॥ हरिविषपाव पास्व वलमर्धपति कुत्र सुहृशा हाशिश्र रालेवेदर्धी

१८ भिः ॥ कुटिलेवयासियो वने व्यतिकरामीष्टी भावः ॥ वारिजांतोइति । वार्यमाणेनापि पुनः संताप क
17 दर्थितेन हृदयेन स्तनभरवपस्य तयाविसृष्टजातिर्न चलति अस्या हारः आ तिरिक्लिष्टं ॥ सोमुद्र
मलयोइति ॥ सद्गुग्धमपामलांगो धम्मिल्लः कालितललितानिजदेहः तस्याः स्कंधाद्यंगरहीलास्म
रः सुरतसंगरे जयति । धम्मिल्लेति रूपकं तस्याः स्कंधाद्वलंगरहीलेस्यनेन स्कंधसंबंधेनातिशयि
तः प्रोमालाभउक्तः ॥ नवकुलिमेति ॥ नवपूर्णिमामृगांकस्य सुभगकस्त्वमासिभणाममसत्यं । कौ
सौभाग्यसमग्रताप्रदोषरजनीवतवाधः खंडितायाः स्वामिनप्रतीयमानाः पूर्णिमाचंद्रः प्र १८
थमरज्यतेअमंतरं तु विरज्यतइति भावः सहि नवनिकुरोति । साखिनवनिधवनसमरेंकेपालांस

ख्यानि विडया॥ हारेणनिवारित एव उच्छ्रियमाणः तत्कंधंरमितं उद्वेरंतो इति पाठे उद्वरान्ते सर्पः
सख्या इयमुक्तिः अंकपाली आलिंगनं सेवस खी इष्टविधायिल साम र्थ्यं इयकं॥ निविडा हठाद्वि
म्वस्नाच॥ प्रविसंतीति विवलितवदनाविलोकसंधानं॥ स्कंधे घरेंगरही त्वाहा हानष्ट इति सरा
दिषाकिमिति॥ खधातरखनूण इति पाठे स्कंधाछिले सर्पः जलानयनव्याजेन संकेतगत्वाम्र तं
तद्धिलो कयजलघटं दृष्ट्वा लोकवंचनायेरुदंतीं सखीं प्रति चतुरपाइयमुक्तिः॥ विहलं खणामिति
विश्वंखलां त्वां सारवि दृष्ट्वा कुटेनतरलतरदृष्टिं द्वारस्पर्शामिषेणाचक्राम्यागुरक इति पतितविभि
न्नः॥ अत्रदिष्टी इति पाठात्तु रोधीमास्करः॥ तत्रार्थः॥ विहुलांम्हं रवलंवा पियं दृष्ट्वा कुटेनघटेन उ

पल्लविताल्वं तरल्व दृष्टिः इत्येकवाक्यं द्वारस्पर्शमिषेणात्मा तु हारिति पातितो विभिन्नस्वपे
१८ ति विशेषइति द्वितीयं वाक्यं ॥ वस्कृतस्कः दिद्भिइतिपाठः तेन त्वा विश्रं रवलांतरलतरहाष्टिं दष्टाघरेन
19 मापातितइत्यर्थः ॥ तत्र च तु मं स्वामितिविहलं रवलांविश्रं रवलमितिदिद्भिः दृष्टिमितिवार्थः ॥ लोद्भाइ
इति ॥ ऽपात्नायां मधुं रसेन च वितीर्णतारुण्यपो तु कमनाः सार्द्र द्वाऽपिनवोठेव परवधूरहह
हरन्निव हृदयं कामिन्याश्च परवधूरतं स्वामिनेव्रतीयमुक्तिः अलंस्यित्वेति कालधर्मो मन्युः राम
॥ आदिसोयामिति स्नेहनीवतोपायानुष्ठानलक्षणं बहुविधइति ॥ अयं मुहूर्त्तः संध्यात्मकोव १८
लविघ्नः तेन मृतावेशादेरपि संभावितः तथा चैतन्मुहूर्तापगमे तद्विघ्नोपशांतावेषवालः कदा

चनत्रीवेद्यीसर्थः॥ न्यजध्वामित्यात्मनेपदंचछंदोवद्व्यवयः कुर्वंतीतिवचनात्समयेनरहःकेलौति रतिकेलिहृ
तनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य रुद्रस्य तृतीयनयनंपार्वतीपरिचितंजयति रतिकेलौहृतंनिवस
नंअर्थात्गौरीसंबंधियेनकेरकिसलयाभ्यांरुद्धमर्धात्तद्यानयननैयुगलंयस्येतिबहुव्रीहिःद्वयामतः
कर्मधारयः॥ चडीदासस्तु रतिकेलिहृतनिवसनायाः करकिसलयाभ्यांरुद्धनयनयुगलंयस्ये
तिविग्रहमाह तत्रनिवसनेत्यत्राकारलोपार्षः॥ प्रयच्छतायामिति॥ प्रसपद्यमिति· अपाकलपा
दानसोद्व्योरपिसंबध्यतेयमुनेसपकरणपेत्तयावैपरीत्यं। पथिपर्यातिः· लासकोनर्तकः॥ लिख
न्तास्तइति सुकेपिहास्यवर्णनमविरुद्धं॥ विहायसातेनाविहस्यभूपइतिनैषधदर्शनात् गामा
रुहम्मीति· ग्रामरुहास्मिग्रामेवसामिनगरस्यितिनजानामि नागरिकाणांपतीनूहरामिपाम

१८ वामि सा भवामि ।। गवामरूपाया भजाता · ताएवेति · तेषां गुणास्त्वहृणानां तासामुत्कंठा मांतस्य प्रेमल:
मसां मालतीनां सुंदरं इष्टं जातमवसानं ।। रे रे चंचलेति · चंचलाभ्यां लोचनाभ्यां अविंतम्ना विष्कृता
हाचिरभिलाषो यत्र तदिति चेतो विशेषणं ।। किं मन्य इति · अहं विहरिष्य इति किं त्वं मन्यस इत्यर्थ: महा
सेवेति मध्यमोत्तमव्यवस्थय: ।। यथा दौर्बल्यमिति · नीतिराजधर्मादिशास्त्रं । रीतिस्तस्मृति पादितो व
त्रिप्रकार: ।। तेषु नैवेति ।। तेषु रेवयदि वा सुत्तदा भवादृशा एव दिवाइत्यर्थ: प्रधनाध्वना ति· राम
दिवसमितिस्पष्टं तत्संयोगे द्वितीया · दिवसेव भवान स्तु देति अपवर्गे तृतीया अपवर्गस्य फलप्राप्ते क्रि
यापरित्याग: ।। तेन भवता दार्थ दुरूपात्रे यायमतुला विजय: तस्माद्याप्यु द्वत्याग इति गम्यते भयो भूय १८

इति॥रथ्याण्डमार्गः॥परिछेदेति॰उन्नतेरन्यस्यान्यदेत्यर्थः॥कृतंचेति॰मौलिताम्शिएलंकारतां॰रा
मोसाविति॰वंदीवैतालिकः॰एकबाणाहतीति॰एकबाणाहत्यर्थः॰अलीभूतायेविशालताला
स्तद्विवरोमंएोरित्यर्थः॥एकबाणाहतेतिपाठः॰स्पष्टार्थः॰रामणाकिलसुग्रीवपत्नप्रायाश्वसंपु
लाः॰सप्ततालवृक्षाएकबाणेनभिन्नाइति॰तरुणीमनीति॰कलाउपचयः॰ऋतुमदनेत्यादि॰मदन
धनुषोरूपं॰तस्यसमीपेभुवोरग्नेशिष्यमते॰पठतीत्यर्थः॰हलपाहलिन्याइति॰हलप्रा
धुणाकारे॰वरजाययास्तुभगाकिमपितेमणिता॰रोदितिगृहपक्षाभागणावलभाग्रहेऋतुनी
यतांवराकी॰हलउत्सवः॥पलोरुहक्षाजादेष्पांगृहपक्षाभागवाली॰यतिवेश्यावाचीमेके॰॥

२. तस्मायपा उत्सवप्राघुणिकाकिमपिभाणितेतिसंबंधः ।। अस्निग्धश्यामलेति । बलाकाबकपंक्तिः
वेल्लनं विलास तश्वेलनं । पयोदसुहृदो मयूराः । आनंदकेकाः आनंदयुक्ताः केकाभविषिष्यतां
ति · जीविष्यतीत्यर्थः वैदेहीति · कथं भाविष्यतीति चिंतयासीतायाः प्रसत्तापमानतयाहोदे
वीतिसंबोधनोपपत्तिः ४ यस्यासुहृदिति शरणागतस्यतप्रलोहशलाकयाकर्णवेधो दे
शाचारइतिसंप्रदायइति चंडीदासः । तेनयस्यासुहृदेवंकइत्यस्यवैरिणयः शरणागतइत्यर्थः
कांचीगुणग्रंथनभाजनतद्धयनकर्माणि नियुक्तः बस्कतस्क · सूचीवधव्यतिकरेणकर्णौ राम
पुनाक्तिः दुर्वचनेनकर्णयोः स्ताहशाउः खमुत्पादयतीत्यर्थः ।। आवहामिकरोति · आङ्पूर्वस्य २

वहेः करेणाहृद्‌लात्॥ उन्मीई इति · कोकनदं रक्तोत्पलं रवर्विवद् इत्यन्वयः। अत्रासीमाणीति रावणं हत्वा
निरस्तसदाशरथेः प्रियां प्रताय मुक्तिः फणिपाशेन नागपाशः एकस्मा एव समरभुवः तत्क्रामाधा
रयाप्रस्यैकं नवनवायमानोद्भुतरसावलंबनत्वेन पुनः पुनरत्रैतस्योपादानं यद्वाभिन्नात्मैवस्याता
नि अत्र नादेरुकान्तिः अर्यं सरसनेति · अयमपूर्वमनुभूत इत्यर्थः। केनासान्नयेति केनासाल
यः शंभुः कोपवशान्नेत्रयोः शोणकांतिरासीत् ततः पादप्रणते शंभौ स्वभावशोणैव गौरी
नखद्युतिः शंभुभाललोचनसंबंधात् समृद्धिमाप · पादपातप्रशांतकोप तथा नेत्रयोः शोण
कांतिरपास्तेतिविरक्तस्थितिः तत्रवेदमत्र दत्ते · स्पर्धाबंधसमृद्धये वेत्यादि अस्तुबाइति · स्फा

२१ राविस्फारिणः इति शब्दपूर्वार्धपरामर्शकः ॥ पावकं व इति ॥ पूर्वार्धोक्तां स्तुतिं वस्तोमि तावत्रत्रैवे
जः स्मृतः ततो वाचो मुद्रिता इति योजना ॥ अत्र विन्ध्ययोभाव आहार्यः न पवर्गेण नार्थमकारो पित
त्वात् वंदीकृत्येति ॥ हे नृपते सैनिकाः द्विषां मृगदृशो वंदीकृत्य हठेनाहृत्याग्नि घ्नंती त्यन्वयः ॥ पूर्वार्ध
तपं एताः पश्यतां ॥ प्रेयसामिति ॥ शोकानुरागकातरेण चक्षुषा ताः पश्यतः कांतान् नादृत्येत्यर्थः षष्ठी
चानादरे इत्यनुशासनात् लांछितमिति आननं कुर्वतीत्यर्थः ॥ नाश्वायंतीत्यर्थ इत्येको ऽन्यार्थं तु स्तु
त्वे तेरस्माकं दृशोऽस्त्राण्नि पतितेति तदा खिलाविपदो विध्वस्ता इति तेषां त्रुभिः त्वत्स्वयम इत्यन्वयः राम
अविरलेति करवालकम्पनभ्रुकुटीतर्जनगर्जनानि मदस्य लिंगानि ॥ अत एव तृतीया ॥ साकमिति ॥ २१

तववैरिणिकुरंगदृशा सुहृद्भिरपि समं मधुपानं लीलाः कर्तुं प्रवृत्ते सती स्वन्वयः। तव नाम त्वया
चकंपदं तद्वानेकार्थितया न्यस्या व्याख्यानि धापिके नापि रेतु नाज नेन चसर्थः विषमां कम्पादि
कश्री असोऽतिः तत्कालउल्लसतनू स्वसहभावो अर्थात् गोर्याः पत्रतस्व स्वहभावो अपाक्तत्वंउ
र्वेता। कालहे पासहि कुतावा विभ्रमो विभ्रमः आभिषुक्तः आविष्टः पश्येत्काश्चिदिति। रल
चपलरति। काकुविशेषाद्सूपाव्यक्तिः जनस्थानेते। अत्राकि विपदे। जनस्थाने लनां मांस्या
नेनगरादे। वनकमृगमरस्त्रां धितधिपार्श्वांतं कमकस्य मृगो मार्गणं प्रार्थनावा। तत्र तस्माव
नकमृगतरस्मानिः फलाप्रलाशा। वेनिश्चये। देहीतिवचः प्रतिपदं जनितस्यानं उदस्रूपलापितं मर्तुं

२२ धीनतः परिपन्थिषु परिचेयेषु अलंकारघटनात् एतावद् अपवाकार्थं भर्तुः ईषद् भर्तुः वदनपरि पारिषु
मिथ्यावचनपरंपरासु घटनासंवृता अलंअपर्यनहता वृता ॥ क्षमायति मुग्धं वसुधनं यस्य तत्ता ॥ नु
नाधिगते इत्यर्थः ॥ रामपदे तु जनस्थाने दंडकायां ॥ कनकमृगेतरसो नो भाः वैदेहीति वचः सीतासंबोध
नं ॥ कुशलवौ सुतौ यस्याः सा कुशलवसुता सीता आगत्य संमतीतिः विसंष्ठुलांगी विलुलितांगी प
क्षे विपर्यस्तांगी प्रसादयति प्रकाशयति पक्षे अनुनयति पादपतनेन किरणपातेन पक्षे चरणपाते
न प्रणामेनेत्यर्थः भ्रमिमिति भ्रमिं दिशाभ्रमणमिव दर्शयन् कश्चिद् आंतरो धर्मः चेतसोऽनवस्थावा २२
अरतिर्विषयेष्वनुरागः प्रलपानष्टचेष्टता मूर्छा वा हेंद्रिपमनसोर्द्वयोरपि वृत्तिनिरोधः ॥ तमस्त्वम

नसः मिरणं च सामर्थ्यं सत्वे च वहिरिंद्रियनिरोधः कश्चित्तु मूर्छयति मइति रूपकमाह विषंलछंला
लाहलं च गच्छाम्यच्युजेति। दर्शनेन भवतः किं त्वन्निरूपयेत्र अपि तु किं तु संभोगेने त्यर्थः॥ अच्युते ति स्त्वव
लिताचारइत्यर्थः। आमंत्रणे त्यादि। आमंत्रणस्याच्युतमेवं रूपस्य चेर्यमच्युति रूपार्थकस्य मंग्याह
चितं यद्वृघावस्थानं तत्र खेदलसामित्यर्थः। वस्तुतस्तु आमंत्रणभंगिभ्यां सूचितौ यौ वृघावस्थान
खेदौ ताभ्यामलसामित्यर्थः अत्रभंगिः दर्शनभवतः। किं त्वन्निरूत्यघतइत्येवरूपा। अहहेति। अहहेत्यघी
त्यर्थः हरास्विति। चंद्रोदयइत्याद्युपमानं परिवृतधैर्यत्वे ब्राह्मणेति। भवतामेवेति। न तु ब्राह्मणानां।
जामदग्न्ये जीवति तेषामनिष्टस्यासंभवादिति भावः। तथामित्रजन्मर्धेभ्रतिसकलरहस्यवेदी। मम्मामी

२३ ति॰ उरस्तः हृदयात्॰ वाणीरेति॰ वानीरमिकुंचोडीनशकुनिकोलाहलंश्रुत्वं त्वाः गृहकर्मव्यापृतायाः
वध्वासीदस्यगामिति॰ ग्रामतरुणमिति ग्रामस्थपाररव्यातमायं॰ मात्सर्यमिति॰ स्मरस्मेरविलासिनीना
मित्यत्रापिनितवाइत्यस्यान्वयः कथमवनिपेति॰ दर्पोगर्वः याद्विद्विषां श्रीस्वीकृताततः यंगर्वइत्यन्व
यः॥ कस्मैवणेति॰ कस्यवानभवतिरोषोदृष्ट्वाप्रियायाः सव्रणमधरं॥ सभ्रमरपद्माघ्रायिणि वारितवा
मेसहस्वइदानीं परुषरवंडिताधरतयाकुप्यति श्रावणन्तायेविमनायमानायावयस्यायानिरपराध
त्वबोधनायसख्याइयमुक्तिः॥ आताएधेति॰ आमरत्नसोतमत्राहं दिवसेयल्लोकप मापधिकरात्र्यंधया राम
यामावयोः शापिशः॥ विपरीतइति॰ विपरीतरतेलक्ष्मीर्ब्रह्माणं दृष्ट्वानाभिकमलस्थं हरेर्दक्षिणनयनंर २३

५

साकुलसगीतिस्यगायति।।ममैत्मि इति।।अमर्धार्मिकाविश्वस्तः सच्चाघमारितस्तेन गोदावरीती
रवासिनादृप्तसिंहेनःस्तुनइतिपाठे स्तुनकइत्यर्थः कुसुमापचवचयार्थः कुंजे धार्मिकभ्रमणेन खलि
तसंकेतायास्तन्निवारणायेयमुक्तिः सत्येति· यद्भयेन पूर्वं ग्रामे भ्रमणं कृतमासीत् तत्तनेति प्रसिद्धि
हरूतेनमिथ्यामयामोच्यत इति लभ्यते।।इति श्रीगोविंदकृतायां श्लोकदीपिकायां पंचमउल्लासः
प्रथममरुणेति।।कनकप्रभःपीतः।विरहेत्यादिना पांडुरत्वं सरसेत्यादिना त्वतिधावल्यं प्रकाश्यते स्व
भावोत्तुपमयोः सत्वेप्यप्राधान्याच्छुद्धाचित्रता।तेन दृष्टिमात्रेति· पत्मलेति भ्रान्तिमत्वं पीयोरप्रयः
तोभोधैर्यविघातः असुस्थाताच नीचाहृस्वाभ्रन्त्वाशपाम्बां अलीकं ललाटं मिथ्यावचनं च कालता

२४ श्यामवर्णत्वलक्षणेनताच॥कु[illegible]टिलताकुंचितत्वंवक्रत्व एताच कुटिलभ्रूमिवेतिसहोपमा तेनयथातेकु
टिलतांनत्यजंतितथाकालतामपीत्यर्थः॥अत्रार्थालंकारस्यप्राधान्यंकवेस्तत्रैवाभिनिवेशात् इ
तिश्लोकदीपिकायांषष्ठउल्लासः॥अनंगमंगलेति॥अत्रलोचनैरित्यध्याहार्यं तेनपूर्वार्द्धेतद्विशेषणं
तरंगितानिजाततरंगाणितारकादित्वादितच् यथोक्तापांगभंगिभिस्तरंगितानि इतितृतीया
समासः यद्वातरंगशब्दात्करोतीत्यर्थेणिच् ततोभावेक्तः॥इत्थंभूतलक्षणेतृतीया॥तेनापांगभंगी राम
नांतरंगितैस्तरंगयुक्ताकरणैर्लक्षितयेति तच्चंगभाइत्यस्यविशेषणं॥अथवातरंगशब्दादाचारे २४
क्विप् ततोभावेनिष्ठा तृतीयाचपूर्ववत्॥तेनापांगभंगानांतरंगितैस्तरंगवदाचरणैर्लक्षितयेत्यर्थः

कार्त्तार्थतां लभत इति। वर्तमानसामीप्ये लट्॥ अचिरेण लप्स्यत इत्यर्थः। एनमेदेति। मंदविपक्वं मंदप
क्वं तेन पांडरत्वलाभः। पुलिंदः शबरः स्तनयोः पत्रानाहृत त्व तदासक्तचेतसः। प्रहारपाटवं न भवती
ति तत्र प्रार्थना पपात पातमिति। दारुणा वारः क्रूरकर्माणी तीर्णांतरे पु इति। सुरस्रोतस्विनीं गंगां। याव
केति। यावकोलक्तकः॥ तपस्विभिरिति। सत्रिणो याज्ञिकाः। रणाश्वमेधे पशुतामुपगतास्तत्र हता
इत्यर्थः॥ अश्वमेधे हि पशवो हन्यंते उत्फुल्लेति। स्पष्टं॥ अवध्येति। आपत्संहारिस्वरूपाणां विहंतुं
स्तेन दातुरित्यर्थः॥ जातहार्देन जातस्नेहेन विद्विषा दर इत्यत्राकारप्रश्लेषात्। जंतुनाऽप्यदात्र जातहा
र्देनापि नादारो सर्षशल्येन विद्विषापि नदरस्त्रासइत्यर्थः। हाधिगिति। अत्र सोपालंभमुक्तीमयारहस्सा

किलतामसीदुत्काशाशिनः समुद्भवेन मसोयोग्यत्वात्तामसत्वमुक्तं ॥ एवंतां द्विश्रेयतमसांधकारित
मिदं दग्धं चिनं प्रकाशमयं काल्पितं अंधकारितस्य प्रकाशमयत्वयोग्यं कुशलेदृष्टे ॥ विकरोवेरानचेदि
त्यत्रविधरइन्यावर्तते । जंघाकांडेति ॥ प्रसह्योर्ध्वीकृतः पादो दंडपादोभिधीयते नृत्तसंपदर्थाभिनयो
नृतं तालल्लयाश्रितं । विदधदिति विशेषणं दधदित्यर्थः जंघाकांडेति जंघाकांडएव ऊरुरिति शाचि
तोनालोयत्र यद्वाः जंघाकांड ऊरुश्च नालो यत्र सत ये सर्पः ॥ करालो दंतुरः ॥ किसलयपदं पद्मपत्रेगो लि
साधानामिति· साधनं सेव्यं· पुष्यन्ननघ अरालतां भ्रुकुटीवशेन वक्रितां लीलातामरसेति अगधोते
ननायकेन तिमतेन तिं विनेवपुं वितेने सन्धयः ॥ भ्रांतां साधतयपवेति नतिं विनेव यद्वपुं वनं तत्रप्रयोज

कसंदेहः॥ तत्रभ्रांतिमुग्धायानेत्रकषितत्वेज्ञानरूपाधूर्तता तुनायकस्यस्फुरेव॥ यद्यप्युभयोरपिप्र
योजकत्वाद्विकल्पः॥ संदेहोवानयुज्यते॥ तथापिप्राधान्यमाश्रित्यतउपपत्तिः कृतेयोगे। पिद्वितीया
तमेतपरमात्मानंगुरूपाराधनमतइत्यादेदृश्यते मंडपवनेति॥ हरेदनुरंजयेदनुरंजयेदित्सर्थः। आ
लिंगितइति॥ संपरायेषुद्वावंघामीतिद्वितां यांतत्वेवंदनीयांसप्तम्यंतत्वेहठहतमहिलापामि
तिद्वयाविषयानिर्देशः सम्यागीति· आशायामिथ्याज्ञानजनितः संस्कारः। वंधनंवंधजनकंसं
सारप्रयोजकमित्यर्थः॥ राकाविभावरीति· राकापूर्णचंद्रापूर्णिमा। शरत्कालेति। सुखमितिकर्तृप
द आत्रिलोचनेति। आत्रेः सुनेर्विशेषः मूर्द्धिमिति· उद्धृतंउद्धृतंयस्ततंकर्षनंतेनाविरलगलांगलंती

२६ यारक्तस्यसंसक्ताधारातयाद्वैतोयोर्हच्छांश्रीध्रीतत्प्रसादेनोदनैतोयोजयः।तेनजगतिज्ञातो
मिथ्यामहिमावेषांतेषा।मितिमर्ध्याविशेषणं।कैलासेस्यादित्यान्तना।मित्यस्यैवविशेषणं स्व
स्ता।मितिकेशरोवकुलः।न्यासःसमर्पितंद्रव्यं॥वऊर्विरूपान्तामिति॥यक्किलोचनेऽस्ति।तद्यस्तम
पि।किंकरेषुमग्यतेइत्यन्वयोयुक्तः॥यथास्थितान्यादेःस्वपृष्टतयापन्यासोनयुज्यतइति आनंदोसि
धुरिति।विरक्तंनायकंप्रतिनायिकासखीनामियमुक्तिः॰संदाननंबंधनं।तांत्रिगलानिं।नवकमलध
रइमेघात्तेनिशाचरादिममानंतरंविशेषदर्शिनःपुरूरवसइयमुक्तिःजुगोपेति॥८ धुराकाशशीलः राम
सुधाकरेति॰आकारस्याविशारदापंडितोज्ञाआश्रयइतियावत् चिरकालेति चिरकालपरिचाय्यालो २६

चनानंददायिनइत्यर्थः।नत्रस्तमितिः मृतकरुणासंतानोमृतरूपासमूहः गोरपीतिः यद्वाहनं
तांघ्राघ्नवतोगोरपिसाविधेसोप्रसिद्धरूपोपिगिरिसुतासिंहोनिरहंकारइत्यन्वयः।अत्रूंविकारम
णोमहेशः॥स्माद्वरेचेति संजातसुधासांद्रतरंगेलोचनेयस्याःसातथाः सोध्येष्टेतिः ऋपेरीदिति
प्रीञ्तर्पणेधातुः कामक्रोधलोभमोहमदमानाः षड्वर्गः समूलघातन्यवधीदिति।समूलंहतवा
नित्यर्थः॥सपातुवइति पातुददातुघतुरवंडयतु।अनेडमूकतोद्येदोषेरितिखंडनेकरणं असंम
तानूरिहूत्र।सायकेतिः सायकःशरः खड्गश्च।मकरध्वजः कंदर्पःसमुद्रश्च समासांतिर्भोमिश्च
अक्लंपयांक्षंजचंद्रः श्लोकः षघंयशश्च कुविंदइति कुंविंदतीतिकुविंदोराजातंतुवणग्नामश्लो

यैरादिगुणसमूहपठ्यसि॥पङ्करोषि॥अमितः आरोहपरिणाहभ्यां॥अमितो यशाद्य सर्वका
रश्लेषात् अयशाः नग्नां वाङ्मनोवस्त्रहीनां स्नग्विगताच्छादनं चैव वस्त्रं॥शाम्बधाडेति॥प्रदी
पेव्याख्यातं केचित्तु: शार्ङ्गं प्रकृष्टं जलदं शार्ङ्गिसुधामशोभनं गगनामिति व्याचक्षते॥तत्रकथ
मवाचकामिति तच्चिंत्यं॥आङ्गिधाजितइत्यधाङ्जलदः प्रकृष्टः सपत्रो सेवमाकाशरिशोषणं जल
दत्वरूपेण अथधाङ्शस्य शक्यभावात् अवाचकत्वं युज्यते॥मपतेरिति॥उपसर्पणमभिगम
नं रिरंसोघोराग्य कंपतासेना कंषयुक्ताचवामलोचना प्रतिकूलदृष्टिः कांतलोचनाच प्रहरण
सिंसांगनाविशेषस्य मोहनं व्याकुलीभावोविधवचेनं तेन्येर्वीतामिति उत्सर्गोमलः त्याकावि

शेषस्य प्रवर्त्तनं ।। प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिः उदीषसागस्य ।। पितृवसतिरिति । पितृवसतिः पितृगृहं श्मशा
नं च ।। पावकान्वयः पावित्रो वंशो वह्निसंबंधस्य ।। सुरालयो देवगृहं ।। मंदिरा मंदिरं च ।। प्राप्तपर्यो प्र
कंपनः । प्राप्तपर्यो प्राप्तसमृद्धाकंपना स्तेनायेन सः पवतेप्राप्तकं पनं कंपो येन स तथा । मार्गणो मार्गे
णो यानं च । भूतिर्विभूतिः भस्म च । तस्याधिमात्रोपायस्येति सर्वोपलः फलितः प्राप्तो आत्मसाक्षा
त्कारे सति तस्य कोऽप्यस्य अधिमात्रोपायस्य ।। योगिनस्तावत्त्रिधा मृदूपायो मध्योपायोऽधि
मात्रोपायश्चेति ते च प्रत्येकं मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति त्रिविधा इति नवभेदा भ
वंति । तत्राधिमात्रोपायस्तीव्रसंवेगोऽत्रासन्नतमः । अधिमात्रत्वं सांनिहितसमाधिलाभत्वं ती

द्रढंपरत्वमत्वं॥ संवेगोवैराग्यं॥उपायोयमनियमादिः॥दृढभूमिश्रेयः।चिरकालनिरंतराभ्या
२८ सोदृढभूमिस्तत्विषः॥तदेकपरइतिपलाविशेषणं॥दृढभूमिः प्रियप्राप्ताविति पाठं तु दृढभूमि
दृढसंस्कारः॥तांबूलेति।भक्तं समीचीनं।वस्त्रं वैडूर्येति।प्रदीपस्तुव्यक्तं।धम्मिल्लस्येति।अपूर्वायावं
धुर्व्युत्पत्तिः तत्रकोशलेतं स्याहेतामीनसंशोभांपेस्यकस्यनरस्यतीसंबंधः न्यकारइति।प्रबोधि
तेतिरिणि जंताह्वावेक्तः तेतामनुष् नतुक्रवनुष्ठसयः कर्मणितस्यासाधुत्वात्।यामरिकास्त्व राम
ल्वागतामः॥न्यकारोह्ययमेवमेइति प्रथमवाक्यएवमेहइत्यस्यप्रवेशः नोत्तरवाक्ये आद्यस्य २८
लेनानुपपत्तिर्नभवतीति।जीवत्सहोरावणइति।काकानजीवतीत्यर्थः अपांगेति।अरालोया

अंतः तत्राविलासवोञ्झितंगतिविशेषः ।। कातर्यमिति॰ केवलेति॰ लिंगविपर्यासेनधैर्योपिज्ञेज
नीयं ।। आन्वियेष। आन्विष्टवान् ।। दृष्यंगतमिति। पूर्वं एका चंद्रकलैव शोच्याऽऽसीत्। तवैवं निश्चये
संप्रति द्वयं शोचनीयतां गतमिति ।। नतकालेनावश्यकत्वं व्यज्यते। द्वितीयश्च कारामिन्न क्रमः ते
नत्वं चेत्सर्पः उत्कंपिनीति। विधुरे विफले। क्रूरेण दहसे वदग्धान वीक्षितासी त्वमन्वयः साधु चंद्रम
सीति। पुष्करैः पद्मैः साधुकृतं अभिरामताधिके चंद्रमासि यन्मीलितं तेनेति चंद्रमसे स्पर्धः। येन
मेति। नद्यस्मदोर्द्वयोरस्य मनेन एकत्वे एव बहुवचनं। तेनोत्तर एकवचना विरोधः ३ सोमरुत्वं॰ वि
तेति॰ मकत्सवनोत्तमासिताच ।। केसरो वकुलः सच चाता ताराधिपः सुग्रीवश्चंद्रश्च। मंडले राष्ट्रे विं

२८ वंचा॥ प्रसन्नस्ताराधिपएवमंडलाग्रणीर्यत्र॥ प्रसन्नस्य ताराधिपस्य सुग्रीवस्य रामेऽग्रणीरिति
वार्थः। रामोदाशरथिः रामकामिनीचाकरवालेति। विजयार्जनेकमल्लः। विजयार्जने एकमल्लः योविक
ल्पमिति। आविकल्पं निसंदेहं॥ आत्मपदेति॥ स्वशब्दः स्वीयवचनः। आत्मशब्दः स्वरूपे तेन स्वात्मपदः। स्वी
यपदस्त्वस्यार्थः यद्वा स्वशब्दः स्वशरीरवाची तस्मात्मने स्वार्थः। यत्तु हर्जितामिति स्पष्टाविल्याणामामि
तिभाज्ञनमाख्यपः॥ धुर्याणि सधुरावहन्तमां। किं लोभेनेति। मात्राकरणतयात द्वारात्रायेनेतत
देवं हतमिमन्यपः इसतु। चिताभिन्यत्र इति श्वशाखाहेतो। श्चितत्समाइति प्रदीपेव्यक्तं चपनादिहे राम
तवो अंगनामसंगमनिष्टतयायोम्याः। मंत्रादिसामर्थ्यात्सदर्पप्रकाशनं मायातरुच्छेति प्रसपकार २८

णं कंगलक्षिहृत्पत्तिः पञ्चाक्षर इति। बलाहकच्छेदः छिन्नाबलाहकः अकालवर्षी संध्या
भ्रादावं जनेति। कुरंगेत्वएणा हर्षाः अक्षपयसा निषेकं चेतो मुवो देवस्य मज्जीनोपानकर्मे
वातनुत इत्युमेत्वा। अस्त्वं पंकेन लिप्ता। अग्नोसंताप्यपयसि निक्षिप्यत इति पानकर्मस्वरूपं
चापाचार्य इति विजेयो विजितः हंतकारो मनुष्येभ्यो दानं किमुकिं त्वर्थः। एवएणा इतस्य परमु
णमंश्रतीयमुक्तिः अतिपेलवामिति· अतिपेलवं कोमलं लघुतरं अतसं तनुत्वं। पेलवशब्दो अव
यवविशेषस्याभिधायीयः धूपन इति· सुरवशाद्गुणाधर्यः शास्त्रस्य परिशीलनमभ्यासः पर्यालो
चनं वा। कीलनं दृढाकरणं।। विनयेति· अंगेति संबोधनं। तदभिप्रेतपदं। तैः स्वगुरुवपस्याभिप्रेतं। यस

३. दंनीचपदं॥ तदुपगतः॥ कास्मिन्निति। प्रदीप्तकं॥ किमुच्यतेस्येति॥ नृपालानांपामौलिमालामौ
लिसमूहस्तत्रमहामणेः॥ अंकुरइति। कोकंठमकुंरोलंकंरूपापूर्णामि सन्वयः। देशः सोयामिति। अहि
तहेति तत्स्मरणगुरुणि काहिमानांयाहेनयः शस्त्रा। ग्रितासांघस्मरणपमरा। गिगुरुच्छाचेसर्पः
प्रागप्राप्तेति। निशुंभोरिसानमनमितियावत्॥ मंगइत्येके। उत्वालउन्नतत्वालः खंडपरशुरिसादिह
रेणस्वपरशोरेकः खंडः परशुरामायदत्तइति प्रसिद्धिः धारोविनीतइति। अत्रजगतिसएवेताहश राम
इत्यन्वयः॥ रानान्विभांतीति। उचिताबदृत्तिविजयेसंपदंचान्वतीधीदेर्वलेइत्यन्वयः॥ ततउदित ३.
इति निजवंशेमुक्तामणिरवबकास्तीत्यन्वयः। मुक्तामणिर्हिवंशेसमुत्पद्यते वेगादिति डामरमु

मृदं॥ उन्नयते। चिकुरशब्दो देशविशेषे योन्यगनवाचकः। उर्व्यस्यावित्ति। कुरोः अंते कुर्वी। असोत
वालीतरूपरंपराः अत्रकुगुर्गतुं नक्षमते। अमृतममृतामिति। नान्यथामपून्येवेसर्पः जं परिहरि
तुमिति। यः परिभवितुं तीर्यते। मनागपि यः सुंदरत्वगुणेति। अथ केवलं यस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि
प्रतिपन्नः तीर्यते शाक्यैः प्रतिपन्नः समाहितः सर्पः। विकासितेति। एवंभूतपारिमलम्यलतुं
जितदुंजितम्येति विग्रहः। अन्यास्ताइति। नेहणारजुसन्निस्थलपर्वतविशेषः मदिति। सम
वायिकारणपार्थिवभागः संभागः सामग्री हानपेति। प्रत्येकं हानदेन एके स्पर्शो कालंवनं
अङ्यते। तयामृतामिति। आरूढवस्त्वादिविष्टांरवेदं कोपं स्फटिकाये नीति प्रतिमल्लास्त

योदयः इति मत्त्वा त्वमयस्योदयो यत्र इत्यर्थः ॥ इदमनुचितमिति । पक्के मोत्र संप्रदायः । अधि
३१ करतलेति । स्पष्टं । कः कः कुत्रेति । कस्कादित्वात् । कस्कः कुत्रेति पाठो युक्तः । इति घर्घरायितान्
द्रविशेषवतीयाघुरीयात्रेतेन घोरः ॥ यथा घुरीवायमाण्डं तद्वद्घोरः घुरेदिति घुरभीमार्तशब्दयोः
ॐकार इतिः रतिमंजरीमधुलिहां रतिरेव मंजरिमधुलिहः । तेषां कंचुलिकापसारणे यः कांत भुजा
क्षेपः तेन स्खलदित्यादि मसृणचरणेति मः सदनीतन्मसृणपातं गम्यतामित्याद्यन्वयः येषां
ताइति येषांश्रतापोष्मभिरित्यन्वयः । तैः प्रवादोचितं प्रकृष्टवचनोचितं किंचित्कृतं आपितुन राम
किमपि कृतमित्यर्थः । त्वमेवामिति एवं सौंदर्यं यस्याः स एवं सौंदर्या संवदति योग्यं भवति । वि ३१

शेषं मंगलरूपं ॥ समग्राणां गणेति स्पष्टं ॥ चत्वारो वर्णा इति · स्फीतं पणाएं वउं उभे रिति व्यस्तम
पकं ॥ जंघाकांडेति ॥ पूर्वं व्याख्यातं ॥ अप्यारूढस्येति ॥ चकारस्यामिन्नक्रमतया द्देश्ये समर्थः तेन
स्य तु त्वं समुच्चीयते ॥ तस्य चरितदर्शने व्यस्य विष्णोर्माहात्म्यदर्शनात् तत्रनास्यानादर इ समर्थ
एषोऽस्मिति ॥ उपाहरणे कंदर्पस्य वचनं ॥ आद्रितनया मुखपद्मस्य कंदर्पजनकत्वदाहानंतस्व
रदामद्धारा । त्वयि निवद्धेति स्पष्टं । प्रियेणेति । विपद्धसान्निधो सप्तमी संन्निधो वक्षसि प्रियेण
उपाहितामिति समर्थः ॥ लग्नः केलीति · पार्श्वसांतः कपोलस्थलं यिति कंधरे उ शकलेन लग्नो मु
द्रांकः वः पातु · निद्रांतरे स्वप्नमध्ये कुटिला · ताम्रछवि त्वेन नखलक्ष्मशंकाः नखलक्ष्ये सादि नख

३२ लक्ष्मशंकावतीनांसखीनांनर्मास्मितेनयाव्रीडातयाहेतुभूतयापूर्वितसाप्रोक्तमष्टइत्यर्थः।अ
धापीति॰स्खलनेशैलदुर्गविषमेस्खलनेशैलाभ्यांदुर्गैर्विषमेअनाक्रमणापेचेत्यर्थः।किमितिने
तिव्यक्तं॥परापवादेति॥वाक्यांतरस्यमध्येपूर्वेशोसाध्वीयमसाध्वीयेतिसंदेहः।शेषपादेक
र्मसंदेहस्येतिहृषकतावीजमितिकेचित्॥लग्नंरागेति॰रागोरुधिरलैाहित्यं।अनुरागश्च
अंगंविशिष्टलोहरेखाविशेषः अवयवस्था।मातंगाहस्तिनस्थाडालस्थापरखुरुषाः शत्रुभटाः
उदासीनास्था।तेनेतिहेतौतृतीयातेनान्यगणनाभावेनेत्यर्थः।यस्यकीर्त्तिःश्रोत्रियोगात्।
इतिगादितुमिवांबुधिगतेत्यन्वयः।महाप्रलयेति॰महाप्रलयमारुतोमहाप्रलयमारुतः प्रचे राम ३२

डंभीषणां घनं निविडऽ८दंसीघावापृथिव्योरंतरं सेववकंदरा· समरोदधेरिति पंचमी पुष्क
रावर्त्तो मेघविशेषः॥ नाथेनिशायाइति॥ नियतिः। विधिः समास्तिसंभवति· दशानुरूप· वैधव्
दशायोग्यं। उदेतीति। स्पष्टं। यशोधिगंतुमिति। मनुष्यसंरंभा। मनुष्येषु गरगना अभियो
गमालांयलमुक्तानां। तोहि मालयमिति। मरीच्यादयः। तस्मैश्वरालिने॥ महीमतइति। स्पष्टं। वि
पदइति। हस्यति। त्यजति। आयतिलकारुत्तरमुद्धिः काचिकीर्णेति ल आर्जवं। रेणुच्या सत्वं
प्राणी। गुणमेदस्व॥ गाहतामिति। अभ्यवहृताभ्यवहृतणं। रोमथः स्तति। खंडनं। अकलितेति
तेजोवीर्यतेजः प्रभावः दर्पहयांदर्पयोग्यं कर्मः। युद्धं। हृपंगतामिति। [illegible] व्याख्यातं। प्राक्तेरिति। वि

२२ स्त्रिंशखड्गः क्रूरश्च।। दोषाकरश्चंद्रो दूषणगणसभाश्च कुट्टनी मर्दनी। असन्मार्गप्रवर्तिका च
सर्वगा सर्वतोगामिनी। सर्वभोग्या चार्वृद्धा समस्तां जनं रतीचरा मम मन्मथेति। निशाचरी राक्षसी।
अभिसारिका चारुधिरं रक्तकुंकुमं च।। गंधवल रक्तस्य पापत्वयात्। धूर्तता धूमस्य च। जीविते
प्रोयमानायकश्च। अतिविततेति। विश्रमानंदो विश्रमपंसुखं। सदा मध्य इति। ताएता घनपरि
चयाश्रसंताभ्यस्ताः महतां कवीनां रुचयोभिसंधयः। महाकाव्येष्वास्मि महाकोश्चेमेवव्यो
मतत्र केनकथंप्रसादं गच्छंतु सुव्यक्ता भवं तु तासां मध्ये उदामावक्रमार्गा सुकुमारादिकारी राम
तिवक्रुलास रस्वती वाग्देवी परिमलं चमत्कारं वहति अमृतानिस्यंदवत्सरसा।। अथ चैताः सूक्ति २२

रुचयः महाकाव्यप्रायेश्योताम्नि घनपरिचिताः मघष्ठत्वाः कथंप्रसादं गच्छंतुं यासां मध्येवज्र
मार्गात्रिपथगामिनीसरस्वतीनदीगंगा यरिमलप्रसरणंवहतीति·सरस्वतीसरिद्भेदस्त्र
वाग्देवतयोपि।।स्त्रीरत्ने चापगायां चेतिवचनात्सरस्वतीसामान्यवचनेपिसरस्वतीशब्दः
उगातिपायिनइति।ममतुंजन्मानिसएवैकोमहोत्सवोयादिपंनयनविषयंयातेसन्चयः कृत
मनुमतामिति·नरकरिपुणासार्धमित्यत्रतेषामितितत्सदार्थेननरकरिपोः साहि संतेन
तस्याप्यसंगादिसंबंधःप्रतीयते श्रस्वज्वालेति·श्रौर्वोवडवानलः।।हार्दकपः हेतवर्मा
कारविंडुणेति।कारपिलाहोरंगामरुद्धः।तिमस्प्रस्थानस्त्वंतिपिवारोऽप्यातिविकंप्रहं

३४ प्रालितः॥भूपालेति। विस्त्रालय। देहि॥रलेर्नि दैन्योत्कमणः स्वपितीति॥कूर्परमवयवि
शेषः। शेषं पदीपेगृहीतं॥येनेति। परिभवयात्॥ब्राह्मणस्य लाञ्चयकर्मकरणेनयोऽनादरः
तद्भयान्नोसितमासियतोऽतोयन्नवते स्वास्तितत्राविमोदइत्यर्थः। यद्वा· यत स्त्रांविमोदेततो
भवते स्वस्त्रीत्यर्थः॥इदंतइति। कमलांतं। केवदने कमलमयदापि वदनेत्यर्थः तरकरकमल
मलेति संबंधः॥सुसितेति· सुदाधिकोसुदीमहसि स्वैरंयांसामितन्वयः। सदास्नात्वेति स्व
दं॥कानन्येति॥बहुएवंसंधिविग्रहादिगुणषट्कं विधायहरइति। केयूरं हरे विधायानाह्वे राम
त्यर्थः। अनंगागदमनंगायांगपदं। अर्थांगेति। यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा ३४

समाधिध्यानानि।अष्टौ योगांगानि तत्संपन्नस्य योगस्य परिशीलनेनाभ्यासेन यत्कीलनं
।स्थिरीकरणं तेन विवेकख्यातिप्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्वज्ञानरूपामासादयन्नसौ समाधि
धनानां मौलिमणिः उत्कृष्टः इः साधसिद्धिसाविधयसंप्रज्ञातयोगं।।हरेर्विदधततमनपेक्ष्ये
वविमुक्त इत्यर्थः।प्रथमं विवेकस्य ख्यातिरुक्तरूपा। ततः संप्रज्ञातयोगो वितर्कानुसारिरूपः
ततो असंप्रज्ञातयोगाः पुरुषमात्राविश्रांतमनोवृत्तिरूपो जायते ततो मोक्ष इति योगशास्त्रं
प्राप्ताः स्थिपामिति।सकलकामदुघाः सकलकामदायिन्य इत्यर्थः।यदिदहतीति सतामवि
पादितापहृतिरेवेति।न सा आश्चर्यकरी।अत्र दृष्टांतमाह।यदिदहतीत्यादित्रयं।यत्रानुल्लि

३५ ।खचितेऽति॰ अनुल्लिखितार्थं। अनुल्लिखितोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत्प्रयोजनकमित्यर्थः। आभासम
लीकृतात्मसु॥ आभासेनकांसायेऽस्मणार्थएवमणीकृतास्तेषुमध्येऽप्रथमस्वमेवसाधारणप्रस्ता
रत्वमेवसमुचितयेनसम्यग्गणमानभवतीत्यर्थः वक्त्रांभोजमितिस्पष्टे। सरस्वतीनदीवाणीच
शोणेनसविशेषः॥ अथचलोहितःसमुद्रउदधिः अथचमुद्रासहितः। वह्निन्योनघः अथचसे
ना॰ भामसंसरः स्थानंचाणोणएवेत्यत्रसन्निपमंनवाच्यं। वेष्ट्यर्थात्। वृतुतान्यजलाशयानामे
कत्वप्रतीतोऽपिपासानोचित्यात्तेपः श्यामामिति॰ श्यामारात्रिः तंतंघ्नास्त्रं वेधकादितस्य राम
प्रयोगः। तद्भुक्तंमेषप्रादिकारणं कुर्वकोनोचकः केचित्तुश्यामपदेनश्यामत्वलाभात् श्याम ३५

लीकरणमप्रयोजकाभिति द्वपकतावीजमाहुः तन्नातथासति सामान्यांतरेणाभिधानमडु
द्धं स्यात्॥ कल्लोलेति॰ वोल्लिताः क्षिप्ताः मकराकरः समुद्रः॥ आर्थैत्व इति॰ रावणहृतस्वपत्नुक्तिः
फलप्राप्तिः सीताप्राप्तिः दुस्सनवरादिवधेनद्रोहं कुर्वन्नविस्रंसनं प्राप्तः मध्यते समते आज्ञाधर्मके
ति ।शिखामणिव्रणाधिनीशिरः स्थितेसर्थः।पदं विलासस्थानं द्रुहिणोब्रह्मा॰ रावणोजगदा
दकारी॰ स्रुतेनेति॰ व्यसनं घूतादिसमासंगः॥ धृतिर्धैर्यं समाधिधर्मचिंता॰ लग्नाभिति पूर्व
व्याख्यात प्रपलेति॰ स्रुतिभिः प्रपलेन परिबोधित इत्यन्वयः निघ्नमितस्वंतसंयोगे द्वितीया
या॰ निः सोमकं निःपांचालकं वाताहारेति॰ चमरुर्मृगः सुद्धके व्यांघ्रेशाध्येनधर्माचरणं दंभः॥

स्फुरितं चोष्टितं॥ज्ञात्वेत्यामूर्ख्वः।अरेरामेति॰भरालाभ्रमराः सरोरुहसोत्तंस॰शेषस्यालंकारः।उप
३६ तस्येति॰॥हननं हिंसा॰प्रहारविशेषस्य स्तब्धत्वमनम्रता॥दृढत्वचाविवरं परद्रुवणं स्त्री चरांगे
च पातोपचयः धातुयोगजनितःसंकोचस्य॥उन्नतिरुपचारोधातुप्रस्थानयन्नात्॥दृढतावच॰त
स्याः कर्णेति॰स्पष्टं।विकीर्णेति॥किणः प्ररूढव्रणचिह्नंच॥स्नावंधेति॰स्नावधोनिस्यंदोनिच्छि
वोपुञ्जोपस्यसतया॰प्राणेश्वरेति॰विलासः सौंदर्यं चेति॰तेते प्रसिद्धाः चरणचेति।वरणत्रगुपा
नत्॥तेनयत्परिणतशिशिहिताभ्यां चेद्रंगतेति॰अभिरव्याकांतिः मृगचक्षुषामिति सुत्रामाइं राम
द्रःदीधीवेवीइति॰पुरुषपदेगुणोधैर्यादिः वृद्धिः समृद्धिः दिधीवेवीङ्पदेगुणोः अदेङ्गोरधि ३६

रादेचतयोरभाजननंतयोरस्यानं·दीधीवेवीटामितिप्रतिषेधात् क्विप्रत्ययपक्षेपि·तेएवगुणा
वृद्धीः क्विप्समयसन्निहिते परतो वार्तनिते न भवतः। ङ्क्ङिति चेति प्रतिषेधात्। काश्चिन्तु क्विप्प्रत्य
येसादिकर्मकस्त्वोदाहरणं यथा क्विपः सर्वापहारी लोपः। तथा तस्यापीत्यर्थकतया ऽस्यार्थ
स्य दुरूहत्वादित्याह् यदाला। मिति·समस्यार्थ समस्यार्थसस्पष्टत्वान्स्मि।। संमर्दं हर्षं·।। अत्र ते
ति·प्रातंत्वंधितं।। नलकाजंघास्थि छर्दितं वांतश्च घारो निरंतरस्त्ररणं।। सेकइतिकाश्चित् मार्ग
गा इति।। वाल्गितं गतिविशेषः आडंबरं आटोपः रक्तशाकेति·घटासमूहः संघटोनिविडः संवं
धः स्थूः खंडितः क्षीर्णं घ्राणेति घ्राणैभिर्जुगुप्सा विषयैः अपघनैरवयवैर्लक्षणैरतीया·उ

श्लाघयन्नूनंरोगंकुर्वन्॥ द्विगुणस्यादि। द्विगुणाबहुश्लाघनात्तानिविजयाघूर्णाकृपातन्निघ्नयात
३८ न्ताघटयति॥ उत्कृष्टशरीरान्करोतीत्यर्थः॥ येनध्वस्तेति· अत्रविष्णुपक्षेसमाधवस्तामव्यात्
पायात्। येनअनःशकटंध्वस्तंपर्यस्तंपातितंवा। अभवेन। अजेनानभवःसंसारएयेस्मानाहमो
नवाः। तथायःकायोबलिंजितवान्सगुरामतहरणप्रस्तावेयेनस्त्रीकृतःस्त्रीरूपतांप्रापिरयत्
37 मियः॥ शम्भिनंमघाति॥ शशिमस्तकस्यशिरोहरइतियस्यस्तुतंनाम अमराश्चाहुः। इष्ट
भुजंगहगरुडः खलयः·ईशेशाब्दबलाणिलयोयस्यसतथासर्वदःसर्वदाता· शिवपक्षेः उमा राम
धवःसर्वदाअस्मात्। येनध्वस्तमनोभवेनविनाशितकंदर्पेणबलिजितोनारायणस्यकायःपुरा ३८

अस्वीकृतः।।पुरनामवदैत्यविषये अस्वीकृतः यश्च गंगादधेः अंधकोदैत्यविशेषः तत्क्षयकरः त
न्नाशकरः।बर्हिपत्रोमयूरवाहनः कार्त्तिकेयः तस्यप्रियोयः अस्यापिरः शशिमतहरइतिस्त
त्वं यस्यनामअमराअरुः।इष्टाभुजगरूपाहारवल्लया· यस्यसतथा करिहस्तेति तर्जन्यना
मिकेकनिष्ठमध्यमाद्यतस्तमाः करिहस्त इतिप्रोक्तः कामशास्त्रविशारदैः सचहस्तिशुंडादंडश्च
संबाधोयोनिसंकोचः अलीकाणीचाध्वजः पुंप्रजननंकेतुश्च साधनंस्मरमंदिरंसेनाच· ज्ञानेति
स्त्रीव्रणे· स्त्रीवरांगे निर्वाणोतिः अतीणांप्रशमात्।कलहत्यागात् पक्षोविनाशात् रक्ताः· अनुर
क्ताः· प्रसाधिताप्रकर्षेणसाधिताः· मूर्द्धस्तेपक्षेरक्तैः खंडितदेहरुधिरैः प्रसाधितामूर्द्धस्तेतथा·

२८ हतविग्रहाः खंडिताम्बुखाः पक्षे खंडितशरीराः । स्वस्थाः सुखिनः पक्षे स्वर्गस्थाः इति क्रमेण
योजनीयं । एषु कार्तस्वरेति । राज्ञपक्षे पृथूनि कार्तस्वरस्य सुवर्णस्य पात्राणि एव त्रतत् भूषि
३८ तामंडितानि शेषाः परिजनाय त्रतत । विलसद्भिः करेणुभिः करिभिर्गहनं कविपक्षे एषु का
नावासानां आर्तस्वरस्य पात्रं भुवि उषितानि शेषाः परिजनाय त्रतत् विलेसीदंत इति विल
सीत्कामूषकाः ॥ तेषां रेणुभिर्गगनं । आतमा इति । भीमस्य सहदेवं प्रतीयमुक्तिः आत्मन्यारामं ते
प्रसाहतें ऐश्याः संतोव संतइत्यात्मारामा योगिनः निर्विकल्पे भेदप्रतिभासरहिते समाधौ ध्या राम
नेह्वानोद्रेकआत्मसाक्षात्कारदार्ढ्यं तेन विघटितः तमोग्रंथिर्येषां ते सत्वनिष्ठाः तन्मात्रव्यसि २८

ताःताद्दशाएवतंविंदंतीत्यत्रहेतुमाहातमसांज्योतिषांवापरस्ताद्दीप्यमानंरजस्तमःसंस्पर्शै
रलभ्यमित्यर्थः मोहांधोमोहेनवस्तुतत्त्वप्रतिपत्तिरहितःऽगुणांप्रकृतेरपियाग्वर्तमानं ष
डधिकेति·षडधिकादशषोडशानामरःइडाद्यास्तासांयत्रचक्रंहृदयाख्यंस्थितंतत्रध्येयःस्थितआत्मास्व
रूपंपरस्परसः॥तद्विदांसिद्धिदः॥अणिमाद्यष्टसिद्धिप्रदः॥अविचलिततमोभिःसिद्धलंब्धाप्तैर्म
ग्यमाणोन्विष्यमाणः॥भक्तिभिर्ज्ञानेच्छाकृतिभिःपरिणद्धःव्याप्तःउपहितोवा·शाक्तेनाधस्ता
त्सांप्रक्रांतामीशःब्राह्म्यादीनांशक्त्यादीनांवाईशःकुल्यंकुरुमितिपुष्पोत्करंकमलकरानिमंव
हात्मियेसिंदूरारविंदपामसवल्लभास्तेयोगार्लितस्यमांहिधीदघ्ःसहस्कारकोकिंच मुग्धविवि

३८ कलमस्तनपुंजाः कलमाः शालिधान्यानि॥ कूरं भक्तं गालितस्य निर्जलीकृतस्य विचि
क्लिन्नं मक्षिकाः॥ गाढालिंगनेति· वामनीकृतो खर्वीकृतो॥ नियत तावेषोच्यमभिव्रत्य
39 सुप्ता किन्तु इत्याह॥ सुप्तस्यापि श्वाससमभ्यासंततिः स्फुटमुपलभ्यत एवेत्याह॥ मृता तु किं
मृतापि पशुरुपलभ्यत इत्याह· मनसि मे इति· किंतु इत्यनुषंगः लीनत्वं कृतकृतकाष्ठन्यायेन
संयोगः॥ तादृशः पृथक्कर्तुं शक्यत एवेत्याह· विलीना तु किं॥ क्षीरोदकवह्निमिश्रीभावे विलीन राम
त्वं॥ तिष्ठेदिति॥ प्रभावस्तिरोधानशक्तिः पिहित इत्यनंतरं नेत पत इति पूरणीयं॥ स्वमज्जायेति ३८
कर्मणि चतुर्थी द्वितीयपादमवेदित्यनंतरं नैत पत इति न पूरणीयं मयि तु नारीत्यत्र पुनः शाढ्य

नतु भवप्रसंगात्॥ किंतु मनः शाब्दानंतरं तेन तदापि नेति पूरणीयं॥ यद्दंचनेति। अस्य प्रणयं व
थाकर्तुं न पारयंतीत्यन्वयः। वदवदेति। नहतइत्याद्युत्तरवाक्यं। सितकरेति। हे धराणिधर। कीर्तिस्तवै
वास्ति योरुषकमल्ल्रपोरुषलक्ष्मीः सापितवै वास्ति नान्यस्येत्यर्थः। सितकरस्य करवद्धिमायस्याः
सातथा इति कीर्त्तिविशेषणं। तालाजाम्यंतांति। तदाजायते गुणाः यदा ते सहृदयेर्गृह्यंते रविकि
रणानुगृहीतानि भवंति कमलानि कमलानि। जितेंद्रियत्वमिति गुणाधिके धिकुगुणे इत्यर्थः
नास्मिन्नवहस्थिएवेति॥ भामामित्रापहस्तितस्ते होनिरंकुशो यावि वेकराहितेनापि। स्वप्नेपितवपि
शुनः॥ पूतिहितातिनप्रमोह्ये॥ तंतिष्ठिंता॥ भतिमिति पाठे भक्तिमित्यर्थः॥ लोलाइत्यत्र रेहोइत्व

४० ति पाठे अपहंस्त्रितरेरव इत्यर्थः रेखामर्यादा॥ पक्ष्मसिमीलत्र प्रसारिष्यामीत्यर्थः इत्येके॥ प्र
तीहीत्यस्य पुष्पदयेत्तयावाक्यत्वमहृयानिलादिसहचरसंपत्तो कामदेवंप्रतीयमुपाक्तिः॥ स
ब्रीडेतिः॥ जह्नुसुतावलोकनविधावितित्ततिसप्तमी॥ तेनजह्नुसुतायाईर्ष्यालवंवततमवग
म्यते॥ यद्वा॥ जह्नुसुताकर्तृकावलोकनमेव ईर्ष्यालिंवनविभावः तामनंगेतिः तांनेत्रयोर्गो
ति. चरेकृतवतोस्येत्यन्वयः॥ आलोक्येतरंगितंसरवेलमृंगारः॥ संप्रहारइति॥ संप्रहरणे युद्धे प्रहर
णे रस्वैः प्रहाराणां कृणत्कारेत्यन्वयः कर्पूरंति॥ नयनावनो नयनप्रसारणंभ्रमावित्यर्थः परि राम
हरतीति॥ रतिधृतिर्मतिरर्थनिवारणंपरिहारादिक्रियासुकस्यभावापिकेव प्रसादेवर्तस्वेति. ४०.

प्रसादेवर्त्तस्वप्रसन्नामेवेत्यर्थः तिकुञ्जरमणमीति· निरन्तरमणेलोचनपर्यंपतितेगुरुणांमध्ये
सकलपरिहारहृदयावनगमनमेववाछंत्तिनवधूः निरन्तरमणेञ्जारो॥कुसुमेनेति।सहमुवास्व
भाविनेत्यर्थः लदकार्यामितिप्रदीपेव्यक्तंपांडुत्वाममिति·हेतित्रियादेशांतरेप्यपिचित्स्यः।केचि
तुसकलशरीरव्यापकपीडजनकःहेतित्रिपदत्वाद्धःरेणदग्धानितासादिकव्यमुजांरवगानामि
तिसंबंधः मयंस्तइति·रसेनोत्कर्षीरसनाच्छेदी दंतक्षतानीतिरक्तमनसेति·।सिंहीपत्तेरुधिरम
नसेत्यर्थः अन्यत्रात्तुरक्ताचिवेत्यर्थः॥कामंस्पाइति·दावाग्निभिसत्रपरितः शब्दयोगेद्वितीया·
एहिग इति·आशागतः आशेवगतइत्यर्थः इतिश्रीगोविंदरुतायांश्लोकदीपिकायांसप्तमः

५१ ल्लसः वृंदावने रुचिरपल्लवपादपप्रसंचारयंतममररपिंडविमाव्यं ॥२॥ धामसुखेंदुपरिलोमित
चकोरं संभावयेहमनिशं हृदि नंदसूनुं १ अपसारयेति· घनसारः कर्पूरः मनोरागइति· तीव्रपथ
स्यादेवं विसर्पति· विविधप्रकारेण परितः संचरति· ततः उत्कर्षवानसंतापरूपतां प्राप्त मयी
लोभकारी ज्वलति ततोप्युत्कर्षकाष्ठांगतोऽज्वरइवप्रसभं हि नस्ति· अतो हेतोरतो मनोगणस्मां
त्रातुं न केनापि प्रभवंती समर्थः· निर्धमति· विधुतामिति· क्रियाविशेषणं चित्तेचिरु इतीति·
चितवमत्कुर्वति तनुघति स्मागुणोप्युशाध्यासु· लुठति विस्पष्टा भवति दिक्षु खेषु· वचने वर्त्तते राम
प्रविवर्त्तते काव्यबंधे ध्यानेन नुघति लक्षणं तरुणी तरटी तरटी चमत्करोति गाढा भवति विगलनी ५१

तिचिह्नप्रदीप्तस्यार्थ इति केचित् · गुप्तोऽपुनस्तु घति पर्यवसानं नासादयति · ध्यानेनत्तु प्रतिनाप
सरतीत्यर्थः मित्रीकापीति · मित्रैस्सूर्यैः सुहृद्भिश्च वक्षामेमेसुद्धितेऽग्नेवचयो कान्ताम्यति · निःश्री
केतप्यमाने चक्रं दस्तुता रस्वरंशकाय मानेषु रोदनवसुच ॥ स्वर्गप्राप्तिरिति वरवार्लिन्वेवस्वर्ग
प्राप्तिः प्राप्यमानः स्वर्गः साम्यमाह · अस्या इति · सुधाधारत्वं स्वर्गसाम्यं । अनंगरंगेति · रंगोनत्तस्या
नां आनताद्यास्त दंगंतदंगीभिरंगीकृतं यया एता भंग्यः पूनामनां । स्त्रिशं तावरचिंतितानि कु
र्वतीत्यर्थः परिम्लानमिति · तनोर्मध्यस्येत्यन्वयः । हे यइच्छापूर्विका क्रिया चलनं त्वताहृश्यापिक्रि
येति । तेतापि भेदः मंथायस्तेति · मंथामंथ्रेन दंडः मंदरूपं इति केचित् · मन्थोमन्थनतेनायस्तांहर

४२ मुक्लिष्ट इति केचित्. भेरीशतसहस्राणि रक्काश्वतशतानि च॥ एकदा यत्र हन्यंते कोणाघातः
स उच्यते. प्रलयाय घनः प्रलयघनः धीरो गंभीरः॥ कुंभाज्ञेपदा प्रोटछदेति प्रोटो निष्ठुरो यस्मै
दस्तदनुरूपं पडुक्षलनं तेन यो रयः तेन रयभवेन सैंहिकेयोपघातत्रासस्तेनाहृष्टपेष्यरवास्ते
स्तिर्यग्वलितार विरयोपनतेन॥ इति श्रीस्तोकदीपिकायामष्टमउल्लासः॥ नारीनामिति
अत्र स्त्रीणामिति सर्पकतया केन चित्सप्रयुक्तं नारीणामिति मंत्वा कार्यांतरं कल्पयित्वा अन्या आह रम
कल्पेतन इति अत्र चेतनो वामानां नाहितमादधतीति कांकालभ्यते. शत्रूणामिति सर्पकतया च
प्रयुक्ते. वामानामिति पदे कामिनीनामिति सर्पकल्पयित्वा पूर्वैःपुनराहुः हितकृदिति. हितका ४२

रकेप्रयुक्तो हितकर्तृकार्थकल्पयिता। अन्य आह। हितकर्त्रै वेति। अथाबलानामिति स्त्रीणामि

त्यर्थे प्रयुक्ते ऽबलानामित्यर्थकल्पयिता। द्वितीयः पुनराह· प्रयुक्तं किमिति· अत्र बलाभावप्रतिपादे ऽबल

लार्थकतया प्रयुक्ते बलनामकदेशनाशार्थकत्वं इष्टार्थको ऽहितशब्दमतार्थकत्वं च कल्पयिताप्र

थम आह· सामर्थ्यमिति· सामर्थ्ये सति प्रयुक्तोप्युक्तविचारणा· तदेव तु भवतो नास्तीति भावः

अतः कुतः पृथिवीत इति· द्वितीयमर्थं व्याचक्षाणः कश्चित्स्वमूढतामाविष्कारः अहो के

नेदृशीति· अत्र दारुणे त्रिप्रयुक्ते क्रूरेत्यर्थकतया प्रयुक्ते काष्ठेनेत्यर्थकल्पयिता ऽन्य आह· त्रिगु

णेति· गुणत्रयवतीत्यर्थः गुरुपरतंत्रेति· नेष्यतीति आंगमननिषेधार्थकतया विरहिण्या प्रयु

८३ क्रेबाक्येनएष्यति॥ अपि तु एष्यसेवेति काक्कागमनार्थकतया सख्या पुनरुच्यते। ततोरु
ऌेति· परिस्पंदः संचारः उदय इति यावत्· अपसारयेति· घनसारः कर्पूरः पस्पनेति· पूर्वा
र्धे हिनदां धितो दवदहनत्वं विधेयं। उत्तरार्द्धे तु दवदहने तु हिनदीधितं एवं षसमुच्चयाभा
वेन चकारस्यार्थकतया समर्थनीयः वदनमिति· वरवाणिनी· उत्तमस्त्री· सितिकरेति पूर्वं व्या
ख्यातं॥ सन्नारीभरणेति· सतीर्नारीर्बिभर्त्ति इति सन्नारीभरणः एवंभूताया उमा गौरी तां
याति यस्तं विधुमौरव्यरमाराध्यत तस्य दाराधनादेव हेतोस्त्वं पथ्यिवीजय सन्नाम्रवसादं
गता· अरीणामिभाय त्रेताद्यारणो यस्य सः प्रमायोमायाश्चन्यः विनायामिति· अयं मह

जनोविनायमेनपक्षिरूपेणयमेनमानसाद्वितात् आरंभशीघ्रंअदीयत अखंडताएनो वि
नायतधमतंरणेनयता· स्वस्थानंप्रापयता· असुखादिनाप्राणभक्षकेण सुखादिनाउ
णयतासोरव्यादिन्यतंकुर्वता· महत्सुत्सवंअजांदीयंति· येदुर्जनाःतन्नोदीतदपसारकः यन
मानानांसाद्दशतीतियतमानसादरं इतिखंडनक्रियाविशेषणं अन्येतुयमेनाविनागरुडा
ख्यनांपक्षितुल्येनमहाजनोअदीयत ।उनयता· हानिंप्रापयतासुखादिनासुखभक्षकेण
तिव्याचक्रुः ॥सत्वारमिति· सतुप्रक्रांताराजा· आरमरिसमहं सर्वदासर्वकालं अवधपंनिश्चि
तं· भरतोअतिशयेनरणंपुण्डंअनेपीत प्रापितवान् अवनवंनगहितंचिततारखविस्तीर्णं

४८ सिंहनादं इस्मारविशेषणद्वयं । वदंतु अनैषीदिति क्रियाविशेषणे एतेतेन सैन्यमनपेक्ष्यैव
सिंहनादविस्तीर्यसंचरणं चकारेति पर्यवस्यति॰ कीदृशाः अलसंमदं अवानूअगछन्नणघंगछन्नि
त्यर्थः ॥ यद्वा॰ अलसन्निरुघोगं उरुव अगछन्नित्यर्थः आस्थितम्याती त्यास्थितः तस्तु स पत्ययेधातुः
अलसंतस्य चाधातोरित्व त्राधातोरिति निषेधात्दीर्घत्वाभावः अथवा ॥ विक्लोगस्थितस्तसर
इत्यर्थः इति द्वितीयश्लोकार्थः आद्यश्लोकार्थस्तु सत्वनगुणविशेषेण पआरंभस्तत्वरतः अव राम
ण्प मनायत्तं अवलंवितं तारवं तरुधर्मः तद्वत्वं येन सर्वदारणायोमानः तदेषीतादिछायशंलः द्वा ४८
नलेन समास्थितिर्यस्य सः आहतानां संतापकारितया दीसतमत्वेन च दवानलसाम्यं अनंते

नमहिम्नाव्याप्तांविश्वंययातादृशीयांब्रह्मापिनवेदतत्वतोनजानाति·याचयएतेमानवेमा
तेवदयांभजंते·यदाननइति·यस्यासनंतायंजनोनपात्ययंनीतिप्रांनायाति कुतः अयदाननतः
तयैवायस्यप्रभावहविधेर्दीनात्।यद्वाअयदाननेता अयखंडनात्योनयासयस्तांनपातीत्व
त्वयः तांशिवेकल्याणनिमित्तंस्मरामिमहादेवेनईहितांअनुकूलांहितकत्र इंस्मरामितां
स्मरेणअमितांअपरिछिन्नां सरस्वतीति·हेसरस्वतिवाग्देवि प्रसादेसरगछ प्रसन्नाभ
वेत्यर्थः॥मेममावि नस्वातिचित्तसमुद्रेस्थितिंप्रतिकुरु।आसर्धेनकुरुहेत्वंशरीरमेवकुरुहेत्वंवि
शेषः तत्रसरस्वतिसरस्यतारव्यानादिइतिसंबोधनविशेषणं कुरुहेत्वेहिसरस्वतीनदीप्रवह

८५ ति॰ संसारेति॰ शरदर्पणकं दर्पणसमं संसारगतवती दर्पणेति करणे तृतीया॰ दर्पयतीति
वसुमत्याः कंदर्पविशेषणं । केचित्तु कंदर्पणेति कंदर्पसेवाविशेषणं कं ब्रह्माणं दर्पयतीति वसु
न्धरेत्याहुः । संसारसारसरससहिता॰ सारसंपन्नसारसंपादितविशेषोद्यानवानि ऋतांशि
शाकटानि यस्यां सा नवाना॰ शारं शारं कारं विभाजनापोषणपरिपालकतनूरुणः नाविभा
णाविनां वीमां पादितानां भाणे यस्यां सा विभाजना विभाजन एवंभूता पादितिश्चक्षुः साहि
तेति पर्यवसितोऽर्थः । नवाप्रशस्ता॰ मधुपराजीति॰ उन्नताख्यायं भ्रमतकीदृशं मधुपराज्या राम
भ्रमरपंक्त्यापराजितानि कामीजनमनांसि याभिः॰ एवंभूता याः सुमनसः पुष्पाणि ताभिः ८५

सुरभिवारितोवारिजानांपद्मैर्वायत्रतत स्फुटितानिविकासितानिताम्राण्यपालोहि
तानिताम्राण्यपालोहितानिततानिविस्तीर्णानि अम्भ्राणं वनानि यत्र तत् अन्येतु सुरभिम्भि
यमित्येकपदतयाव्याचक्षते। प्रसुतुउविशेषणानां सुमनसां सुरभिर्भिर्यं सौरभसंपर्दं अग
द्भ्यतेति॰ तन्नयुक्तः सुरभिपदस्य सौरभविशिष्टएव काव्येप्रयोगेदर्शनात्। न तु सौरभेगुणे अलंका
र इति विघ्नोवंद्रे चक्रे कुटिलेमूर्द्धनिशिरसि स्थितवतीति शंभुपदेनन्वज्ञाविधोऽयं इष्टेवक्रेप्रतिबंध
केस्थितवतिपरिणत इत्यर्थः प्रसुकान्तस्वरूपाव मिति॰ दोषाद्वारेव्याख्यातं। भक्तिप्रह्वेति
नेत्रपद्मेलोहितप्रणामयेसमाधिनिरतेध्यानालोकनतां नीते रुतामिति परस्मैपदे लोटि द्विववचन

५१ तन्तुपक्षे तु ईहितप्राप्याप्तयेस माधिनिरतैर्ध्यानालोकनतां नीते महानिधिरित्यत्र कुलेऽपि
स्वपक्षे दीर्घेन इति दीर्घत्वे महानिधी इति रूपं कुरुतामित्यात्मनेपदे लाद्येकवचनं महदेइति सं
स्कृतपक्षे हे उमे गौरी मे मम आगमाहरणाविघापार्जने तं समासंगं अवपालय। अवसरे तं
चित्तमोहं सहसा हर आगमाहरणे कीदृशे महदे उत्सवदायके संबोधनविषयं चेतत्समासं
गता। किंभूतं सुरसंधं सुरैर्देवैः संधासंधासंधिर्मिलनं यस्मात्तथा। चित्तमोहं कीदृशं बहुस राम
रणं अनेकप्रसरणं। पक्षे बहुसरणं संसाररूपं यस्मात्तत्तथा। प्रकृतपक्षे तु महद्देहि रसंधर्मेत ५६
मावस्त्रामाषांगमागमात् हरनः हरवधूशरणं त्वं चित्तमोहापसरतुमे रसरंतितमोवशांतमो

गुणापन्नां गमागमात् संसारात् ॥ अयं सर्वाणीति · वदयतीति · वाहि वचोगोर्लोटि समर्थ्यं करदि
तिकरोति हेतमोः क्विपि । जनिरमणेति । स्या · नंदिते तिस्यां स्यादि सुत्तमगुरूषत्रपमगुरूपघोः
नंदितेत्र वृतनयोः तेनायमर्थः । अहं तानुचितत्वस्मादात् प्रथमानेव हमध्ये उचितरुचिः नंदितानं
दकः स्याभिलाषांसा · तथा सति नंदिता नंदिनो महादेवसेवकाविशेषस्यभावो मेममस्यातत्स
णउत्सवः सर्वस्वाभाति · हे हर हे शंभो त्वं सर्वस्य सर्वस्वयतः भवस्य संसारस्य छेदे तत्परः यतस्त्व
नयोपकारयोः सामुख्यं पत्रतादृशां तनुवर्त्तनं शरीरवृत्तिं अयासि आगच्छसि । यद्वा नयोपका
रसांमुख्यं तनुवर्त्तनं चायासि इत्येकोऽर्थः । अपरस्तु सर्वस्य सर्वस्वं त्वामाहिरण्यादिकं त्वं हरच्छेद

८१ तत्परो बंधच्छेदपरो भव॥ उपकारस्मात्पुरश्चर्यनयघ्नापदभ्यायासिवर्तनं तपश्चर्यादियोगिजी
वनं तन्तुविस्तारयसर्वस्वादिकं कृत्वातारयसं। ताहशा तपश्चर्यादिकं कारयपे नमो दः स्वा
दितितासपर्पीर्पः योसकृद्दिति॰ राजपदेयः असकृत्परगोत्राणांशत्रुवंशानांपक्षस्य छेदक्ष
णेनैवक्षमः पक्षछेदरूपेक्षणेउत्सवेक्षमोयोग्यः शतकोटीर्ददाति शतकोटिदः विबुधेंद्रः
पंडितश्रेष्ठः इंद्रपक्षेतुयः परगोत्राणांशत्रुभूतानांपक्षछेदोत्सवेक्षमः शतकोटिनावज्रे राम
णघटिखेऽयति॥ शतकोटिदोविबुधेंद्रोदेवराजः स्वयंचेति॰ अत्रस्वयंचेतिपाठेनकेवल ८१
महत्स्कृतेलेवम्नाघनापागोरीस्वयमप्येवं भूतेत्यर्थः॥ इयंचेतिपाठे एषवार्थः गोरीपक्षेप

लववदाताम्मौभास्वंतोचद्रोयोकरोताभ्यांविराजिनी॰अस्वापंनसुखप्रापंडुःप्रापंपत्म
लंयोक्तादिस्तुध्यानामीहितप्रदा॥इष्टदात्री।प्रभातसंध्यापद्मेतुपङ्कवताम्मेर्भास्वत्करैः
सूर्यकरणैर्विराजिनी अस्वापोनिद्राभावः तद्रूपफललुब्धेननेहितप्रदाइष्टदात्री स्तो
केनेति तुलास्तुर्णादिगुरुत्वानिरूपकोद्रव्यविशेषः निकुनीतिप्रसिद्धः तस्याःकोटि ।शि
खाग्रशलाकेतिचंडीदासःदंडद्रत्येन्ये।कमलामिवेति।कचति।दीप्यते।सकलकलामिति॰पु
रपद्मेकलकलेनसहितंचंद्रविंवपद्मेसकलाकलायत्रनत् देवत्वमेवेति।पातालामिति॰
अलमतिशयेनपातानागलोकस्या।आशानांनिवंधनंप्रमाणहेतुः।दिशांनिवंधनमता

यमर्त्यलोकत्वं चामरेति चामरेति चामराणां येमरुतो वायवः तद्भामिः तस्मात्त्वं पक्षे अमराणां
देवानां मरुतां च तद्विशेषणं भ्रामिः स्वर्गलोकः स च लामिति समुच्चायार्थश्चकारः आविंद्विति
अमुष्टंडुः अविंडुः प्रतिविंबस्वरूपः तद्वसुंदरी गललावण्याविंडके मुसेलागमे॥ अथ च
विंडुर्विंडुरहिता गलविंडकेति विरोधाभासः नाल्पः कविरिवेति श्लोकोपमाः पद्यं च॥ अनु
रागः स्नेहो लौहित्यं च॥ पुरः स्मरोअग्ने भावी समुखस्यस्य॰ आदापेति योविषमदृष्टिः त्रिलो
चनः॥ अचलां हिमाद्रिस्वरूपं चापमादाय। अहीनं सर्पराजं गुणं कृत्वा अच्युतशरो नारायणाश
रोल्लस्यं त्रिपुररूपमभांक्षीत॥ तस्मै नमः इति सुखबोधार्थः। अत्र च पद्यचलं चलनपत्न्यं चापं अहीनो

सदानत्यान्तद्देशुाश्रन
वंधेति॰ अवनितलतिलकोमातिकपासदननसा॰ सतांश्रानस्या॰ पद्मा॰ इत्यतिश्चरयतियस्ताद
मतयाकोहस्त्राः अरिवधदारेहावेषांतान्नृशारिलाः शरभुक्तान्नृपोधानू एवंहिद्वितीयपदस्यपरि
शइत्यर्थः॥यत्तुअरिवधदेहेशरीरेयस्येतिव्याख्यातन्तद्वतामूलकं॥ सहसाहठेनर
लत्रिसहवेउभयालंकारापतोशब्दमात्रालंकारोदाहरणानुपपत्तिप्रसंगः तुरगपादनि
मित्स्नकतुरगपदातरघेभिः सुधनतानितनानिश्रोतानिसंवद्धानिइयावत्॥ हरिण्वो
स्पदः स्थिर[illegible]धैर्यः अगः पर्वतः।तनुवपुरिति॰ असौहरिः सिंहोन्यः प्रासिद्धस्तो लोहि
[illegible] र्थः॥तनुवपुः कृशशरीरोपिकरिकुंभस्थलगतं हस्तिकुंभदानां रुधिरेणरक्ता

काव्य

।ः स्वगान स्वराद स्वसः तेजो धाम ॥ तेजसां गृहं ॥ महसां पद मुमनसां सुहृदयानां इंद्रः स्वामी
स्तुतश्चरित्रैः ॥ इति महामहोपाध्याय ठकुर श्रीगोविंदकृतायां श्लोकदीपिकायां नवम उल्लासः
॥ संवत् १७८८ ॥ वर्षे चैत्रमासे शुक्लपक्षे द्वादश्यां भौमवासरे । लिखितमिदं पुस्तकं गुलालमेन

दीपिका

राम
५१